

ભય : શાળા !

રુપ
અનુ

રુપાંતર : વિનોદરાયના

અનુવાદ : કિરણ નાણાવટી તથા દીપ્તિ રાજુ

‘શિશુ મિલાપ’ એ સહજ ટ્રસ્ટનો એક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ છે. વડોદરા શહેરનાં તકવંચિત બાળકોમાં કામ કરવાની સાથે સાથે સદ્સાહિત્ય પ્રસાર, શૈક્ષણિક રમકડાંનું વેચાણ, પ્રકાશન, ‘અધ્યેતા કેન્દ્રી વિજ્ઞાન શિક્ષણ કાર્યક્રમ’ હેઠળ શાળાઓમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવા કામો શિશુ મિલાપ કરે છે.

આ ચોપડીનું હિન્દીમાં પ્રકાશન ‘ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ’ દ્વારા રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા મિશનના સહયોગથી થયેલું.

‘જન વાંચન આંદોલન’ હેઠળ પ્રકાશિત આ ચોપડીઓનો હેતુ ગામડાંના લોકો અને બાળકોમાં વાંચવા લખવા પ્રત્યે રસ પેદા કરવાનો છે.

ભય : શાળા ! Danger:School !

રૂપાંતર : વિનોદ રાયના

અનુવાદ : કિરણ નાણાવટી તથા દીપ્તિ રાજુ

(C) ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ

પુસ્તકમાળાનું સંપાદન : અરવિન્દ ગુપ્તા

કાર્યકારી સંપાદક : અભયકુમાર ઝા

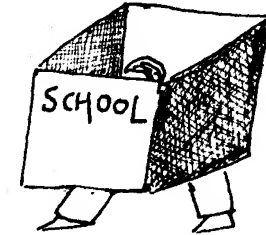
પ્રકાશન વર્ષ : સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦.

મૂલ્ય : રૂ ૫.૦૦ રૂપિયા

પ્રકાશન :

શિશુ મિલાપ, ૧ શ્રી હરી એપાર્ટમેન્ટ,
એક્સપ્રેસ હોટલ પાછળ, અલકાપુરી, વડોદરા.

ફોન : ૦૨૬૫-૩૪૨૫૩૯

શું કોન્વેન્ટ કે નવોદય શાળાઓના ફેલાવાથી શિક્ષણનું સ્તર સુધરી જશે ?
શું શાળાને સમાજની અન્ય વ્યવસ્થાઓથી જુદી પાડીને જોઈ શકાય ?
ગરીબ શ્રમજીવી વર્ગના બાળકો સારું શિક્ષણ ક્યારે અને કેવી રીતે મેળવી શકે ?
શું વર્તમાન શાળાકીય શિક્ષણ ક્યારેય સામાજિક પરિવર્તનનું માધ્યમ બની શકે ?

ભય : શાળા !

રુપાંતર : વિનોદ રાયના • અનુવાદ : કિરણ નાણાવટી તથા દીપ્તિ રાજુ
શિશુ મિલાપ - વડોદરા

ઈન્સ્ટીટ્યુટ ફોર કલ્ચર એક્શન (આઈડેક), જીનીવા દ્વારા પ્રકાશિત
યથાસ્થિતિવાદી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને બેનકાબ કરતા
બહુ ચર્ચિત પુસ્તક ડેન્જર : સ્કૂલનું ભારતીય રુપાંતર.

આવકાર

વાત છે ૧૯૮૪ની ૧૪, ૧૫, ૧૬ જુલાઈની. માંગરોળ મુકામે 'શિક્ષણ સમસ્યા અને વિકલ્પ' અંગે એક પરિસંવાદ યોજાએલ. 'યુવા સંગમ'ના સાથીઓને મહામુલું માર્ગદર્શન પુરું પાડવા વેડછીથી શ્રી જ્યોતિભાઈ દેસાઈ પણ આવેલા. આ પરિસંવાદમાં રાજુ અને દીપ્તિ એ પણ ભાગ લીધેલો. તારીખ ૧૩મીએ રાત્રે આવીને તરત જ શ્રી જ્યોતિભાઈએ ધડાકો કર્યો.

'શાળા કોલેજમાં મારી કોઈએ ચિંતા કરી નથી. અને મારું શિક્ષણ પણ ત્યાં થયું હોય એવું મને લાગતું નથી. મારો દરેક શિબિરાર્થીને પ્રશ્ન છે. તમને શેના શિક્ષણમાં રસ હતો અને તમને એ મળી શક્યું છે કે નહીં?'

પરિસંવાદમાં થયેલ ચર્ચાના સાર રૂપે શિક્ષણ અંગે 'તહોમતનામું અને ઉદ્ઘોષણ' તૈયાર કરવામાં આવેલ. લગભગ તે જ સમયે જ્યોતિભાઈ પાસેથી **danger : school !** પ્રથમ વખત જોવા મળેલું. એ તો અમને પાછળથી જ ખબર પડેલી કે તેઓ 'કિશોર ભારતી' દ્વારા ચલાવવામાં આવતા શૈક્ષણિક પ્રયોગ સાથે પ્રત્યક્ષ રીતે જોડાયેલા હતા. ત્યાર બાદ અમે શિક્ષણ વિષયક એક પ્રદર્શન તૈયાર કરેલું. તેમાં પણ તે પુસ્તકના કેટલાક અંશોનો ઉપયોગ કરેલો. પાછળથી તેનું હિન્દી રૂપાંતરણ પણ જોવામાં આવેલું.

શિશુ મિલાપના શ્રી ચિનુ શ્રીનિવાસને જ્યારે આ પુસ્તકને ગુજરાતીમાં રજૂ કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે અમે રાજી થયા. તેમણે શ્રી કિરણ નાણાવટીને અનુવાદ કાર્ય સોંપેલું. શ્રી કિરણ નાણાવટીએ ખૂબ મહેનત કરીને અનુવાદ તૈયાર કરી રાખેલો. પરંતુ તેને જોઈ તપાસી મઠારવાનું કામ રહી જતું હતું. તે દરમિયાન દીપ્તિએ પણ સ્વતંત્ર રીતે અનુવાદ કરી લીધેલો. શ્રી કિરણ નાણાવટીએ મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકનો આધાર લીધેલો, દીપ્તિએ હિન્દી રૂપાંતરણનો આધાર લીધેલો. હિન્દી અને અંગ્રેજી બંને ભાષાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક ક્લિષ્ઠ વાક્ય રચનાઓ છે. તેની થોડીક અસર ગુજરાતી રૂપાંતરણમાં પણ દેખાય છે.

શિક્ષણ વિષયક પાયાના પ્રશ્નો ઉજાગર કરતું અને વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાની પોકળતા છતી કરતું આ પુસ્તક શ્રી અરવિંદ ગુપ્તા જેવા સાથીઓએ ૨૫ વર્ષ પહેલાં જોયેલું. આટલા બધાં વર્ષો બાદ આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે બાબત ગુજરાતના શિક્ષણ જગતમાં કેવી ઉદાસિનતા અને 'હોતી હે ચલતી હે' પ્રવર્તે છે તેની ઘોતક છે.

ખેર ! શિશુ મિલાપના આ પ્રયાસને આપણે હૃદયપૂર્વક આવકારીએ અને આશા રાખીએ કે ગુજરાતના શિક્ષણ જગતમાં આ પુસ્તક વિધાયક સંદંભો ખડાં કરશે.

આ પુસ્તકનું હિન્દી રૂપાંતર કરનાર શ્રી વિનોદ રાયના એ 'ભય: શાળા !' પુસ્તકનો ઈતિહાસ દર્શાવેલ છે તે ૭૮માં પાના પર છપાયેલ છે. તે પણ જોઈ જવા વાચકોને વિનંતિ છે.

માંગરોળ મુકામે યોજાએલ શિક્ષણ વિષયક પરિસંવાદમાં વલ્લભ-વિદ્યાનગરના શ્રી સુરેશ પરીખ પણ આવેલા. તેમણે જણાવેલું કે, 'જે વ્યવસ્થા તોડવી હોય એ વ્યવસ્થામાંથી બહાર નીકળી જવું જોઈએ. ટ્રેઈનમાં બેસી રહીને ટ્રેઈન ઉથલાવી શકાતી નથી. જો આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા ખમી જ ન શકાતી હોય તો એમાંથી બહાર નીકળી જવું જોઈએ.'

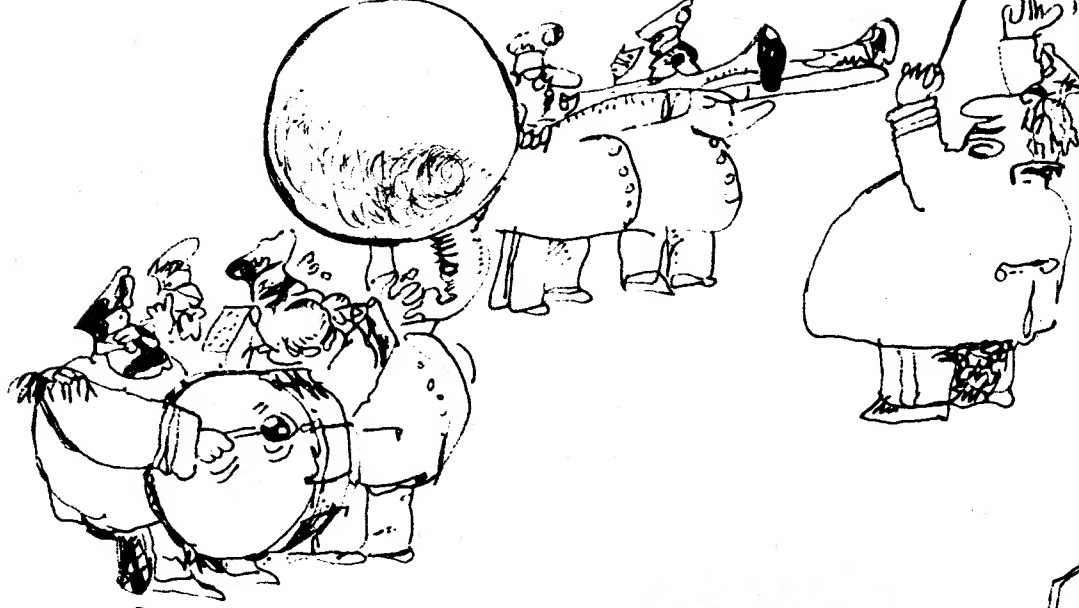
આપણને ગમતું જીવન જીવવા માટે ઓછી-વત્તી કિંમત ચૂકવવી જ પડે છે. આપણે જેટલું મૂલ્ય વસ્તુનું કે જીવનનું આંકીએ એટલી કિંમત આપવા સદાય તત્પર રહેવું જોઈએ.'

આ પુસ્તક વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થા સામે બળાપો કાઢવાને બદલે વિદ્રોહ ઉઠાવવા અને ગંભીરતાપૂર્વક વિકલ્પની ખોજ કરવા ગુજરાતના શિક્ષણ જગતને પ્રેરણા આપે તો અનુવાદકો તથા શિશુ મિલાપનો આ પ્રયાસ લેખે ગણાશે.

જીવનતીર્થ, જૂના કોબા,
શિક્ષક દિન, ૫ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦

રાજુ દીપ્તિ

એક દિવસ શુભ મુહુર્તે
બેંડવાજા સાથે.....

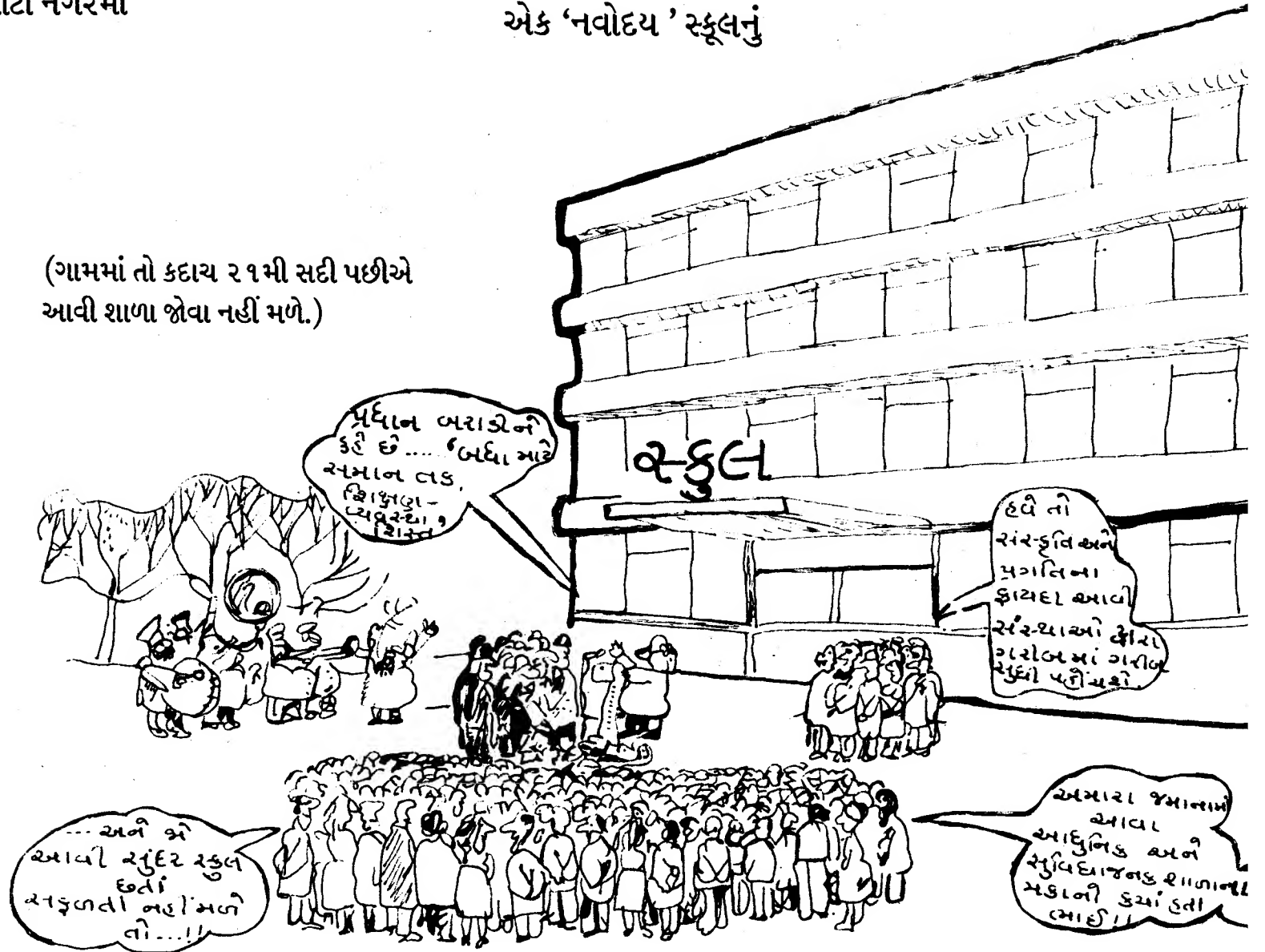
પ્રધાનો અને અધિકારીઓની હાજરીમાં

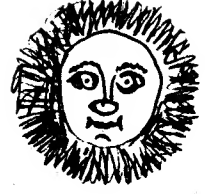
કોઈ એક મોટા નગરમાં

એક 'નવોદય' સ્કૂલનું

(ગામમાં તો કદાચ ૨૧મી સદી પછીએ
આવી શાળા જોવા નહીં મળે.)

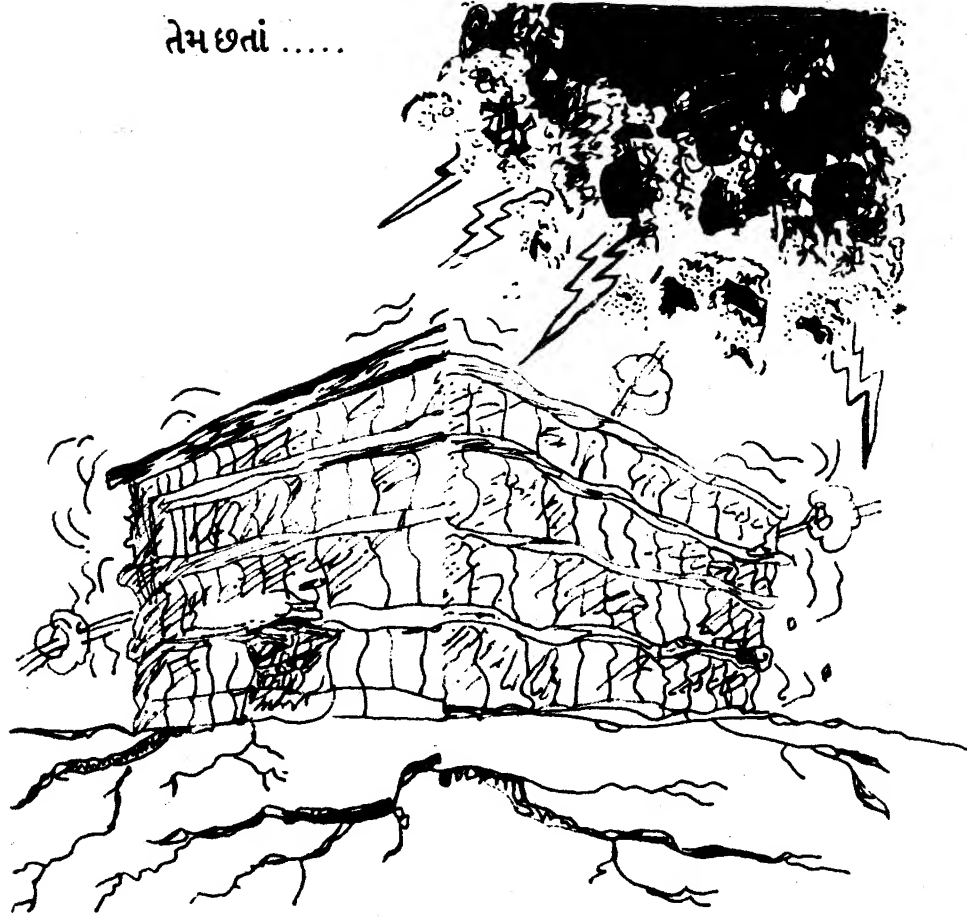
ઉદ્ઘાટન થાય છે.

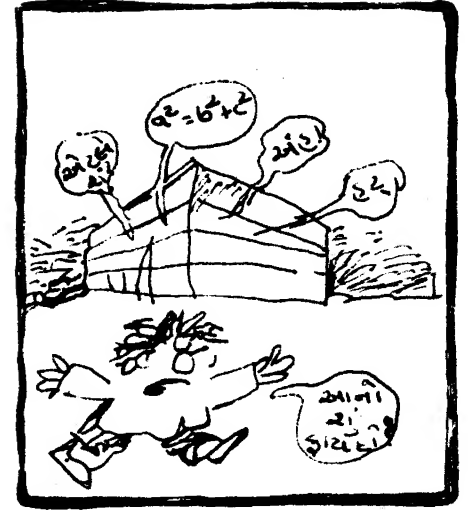
ચારે બાજુ આનંદ ફેલાઈ જાય છે.

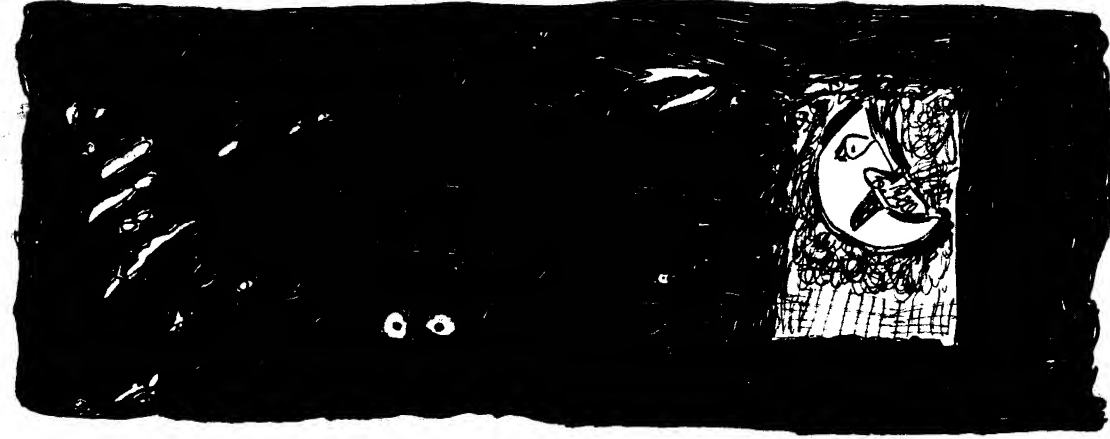
તેમ છતાં

ક્યાંક કંઈક અકળામણ અનુભવાય છે.....

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ
એટલા બધા
બેચેન રહે છે કે
માંદા પડી જાય છે.

“શાળામાં પહેલા દિવસે જ અમારા શિક્ષકે અમને કહેલું
કે અમારામાંથી ૩૩% તો નાપાસ જ થશે. આંકડાશાસ્ત્રીઓએ
આ પૂરવાર કરેલું છે.”

શાળા એક એવી સંસ્થા છે કે જે મનોવૈજ્ઞાનિક દબાણથી
હેરાન થતા બાળકોને માંદા કરી મૂકે છે. લેખિત કે મૌખિક
પરીક્ષાઓ, શિક્ષકો દ્વારા શિસ્તમાં રહેવાની ધમકી, સ્વચ્છતા
અને શારીરિક શ્રમનો અભાવ, મા બાપની અપેક્ષાઓ,
વિદ્યાર્થીઓમાં વધારે માર્ક્સ મેળવવાની ચિંતા અને તો ય નોકરી
મેળવવાનો પ્રશ્ન! આ બધાથી જે માનસિક તણાવ ઊભો થાય
છે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓ વ્યગ્ર અને બેચેન બની જાય છે, અને
હંમેશા ચિંતાગ્રસ્ત રહેવાની બિમારીનો ભોગ બને છે.

બિમારીની અસર શરીરના અંદરના અંગો પર પણ પડે
છે. પરિણામે માથાનો દુઃખાવો પાચનતંત્રની તકલીફ, હૃદયની
વ્યગ્રતા, પેટમાં કૃમિ જેવી બિમારીઓના ભોગ બને છે. પણ
શાળામાં જ્યારે ઉનાળાની, નાતાલની કે દિવાળીની રજાઓ હોય
છે ત્યારે બધી જ બિમારીઓ ગાયબ થઈ જાય છે.

ખરેખર તો બાળકોને સતત આવી સ્થિતિમાં રાખવા
ઘણું જોખમી છે. તેમ થવાથી લાંબે ગાળે તેમનું મન થાકી જશે
અને લાગણીશીલતા ઓછી થતી જશે.

... અને મોટાભાગના તો
શાળામાંથી ભાગી છૂટવાનું પસંદ કરે છે...
અને કેટલાક ભાગી પણ જાય છે. ...

વાલીઓની મુંઝવણ

... અને કેટલાક ઉદ્ગારો

અમારા જમાનામાં તો
ડેવી શિવલ હતો? હોનો
મમલ હતો કે હોઈ
મું કે બાં હરે... શિવકોમો
તો બાળકોના કાન જ
ખેંચવા મેંઈએ!

અરે! ગણિતમાં
ફરી
ખરાબ માફમાં!

તમે જાણો જ હો,
તેની
પહેલેથી ગણિતમાં
રસ નથી.

એટલે બાપની
જેમ હજી જ
ચલાવશો!?

કેટલોવાર તને
સમજાવ્યું છોકરે ઘરકામ
કમાવવા બહાર
ન જા.

તો શું હું
અડધી રાત્રી
બહાર
જઈ શકું?

સારા માહિતી
ના આપ્યા, ડાંઈ
લાંછો નહિ, હોલે તો
હોકરીઓ આ
મૂલો જ કુકવાનો
હો ન!!

“કોઈની પાસે પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ કામ ન કરાવાય. હું માનું છું કે મારી દીકરી બહુ બોલે છે, પરંતુ જો તેને ચૂપ કરીને રાત-દિવસ મહેનત કરાવાય તો પણ તે સફળ નહીં થાય. કોઈ પાસે બળજબરીથી કામ ન કરાવી શકાય.”

કેમ પાછા
જેવી ગઈ રી.વી.
આમે.... ક્યારે
દારકામ કરીશ?

હરી ખરાબ
માહિતી? પપ્પા
તારી બબર
લઈ નાંખશે!

બાળકોના ખરાબ પરિણામનો ડર વાલીઓને કાયમ સતાવે છે. તેઓ બાળકો પ્રત્યે પુરતું ધ્યાન આપી શકતા નથી એવી ગ્લાનિ સતત અનુભવે છે.

શિક્ષકોમાં બેચેની

કેટલાક સંતુષ્ટ છે,

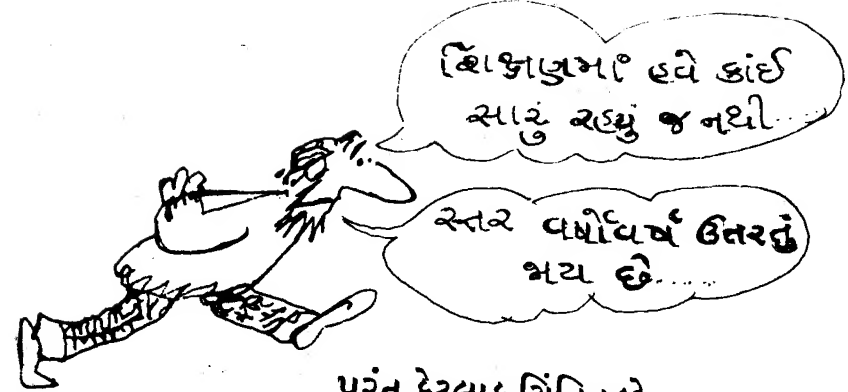

બધાએ કેમ
દાંદાલ મચાવી છે?
બધું બરાબર
લો છે ને?

ગયે વર્ષે આટલી
ગરબડ નહતી

આ બેવફા
તો બહુલાજ નથી
મંગલા

આપણે બધા જર્જરિત મકાનોમાં, વર્ગોમાં, દિવાલોથી ઘેરાએલા છીએ, જ્યારે આ દિવાલોની બહાર દુનિયા ઝડપથી બદલાતી જાય છે. આપણે એ જ રસ્તા પર ચાલી રહ્યા છીએ જે કદાચ પહેલાના સમાજ માટે યોગ્ય હશે. જ્યાં સુધી શિક્ષણનું સ્વરૂપ સમાજની આવશ્યકતા પ્રમાણે નક્કી નહિ થાય અને સમાજ બદલાય છે તે ગતિએ નહીં બદલાય તો એવા શિક્ષણ થી શો ફાયદો? કેવળ બે ચાર જણા સાહેબ જ બનશે ને? યાદ રહે જ્યારે આપણે સમાજની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણો નિર્દેશ સંપન્ન લોકોના સમાજ તરફ નહીં પરંતુ શ્રમજીવી લોકોના સમાજ તરફ છે.

શિક્ષાક્રમ! હવે કાંઈ
સાતું રહ્યું જ નથી

સ્તર વર્ષોવર્ષ ઉતરતું
ભય છે.....

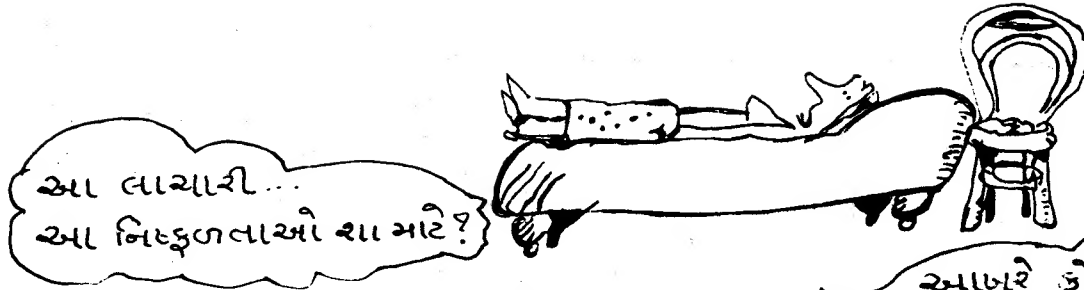
પરંતુ કેટલાક ચિંતિત છે,
મુંઝાએલા છે.

આ બાળકો મારી
વાત સમજતો કેમ નથી?
આખરે મેં શું ગુની
કર્યો છે?

ઉદાસ છું આ હાલની
ભારત જ નથી...!

કેટલાક અનુભવે છે કે
તેઓ જ દોષિત છે.

કેટલાક બૂમો પાડે છે.

શિક્ષકો કામના જોતથી દબાઈ ગયા છે.

અભ્યાસક્રમ ઘણો વધારે છે.

અમારી પાસે ગદ્યકાવ્ય જેમ વહીવટી હાથ કરાવવામાં આવે છે...

આખરે કોની જૂલ છે? અમારી? વિદ્યાર્થીઓની?... કે અભ્યાસક્રમની?

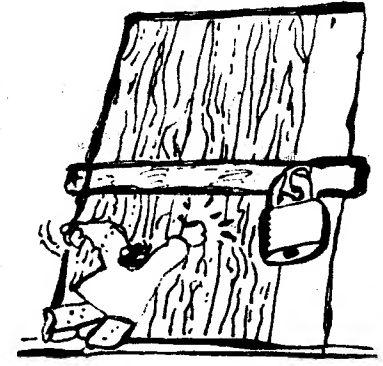
- જે લોકો પરિવર્તન લાવવાની કોશીશ કરે છે તેમણે ચારે તરફથી વિરોધનો સામનો કરવો પડે છે.

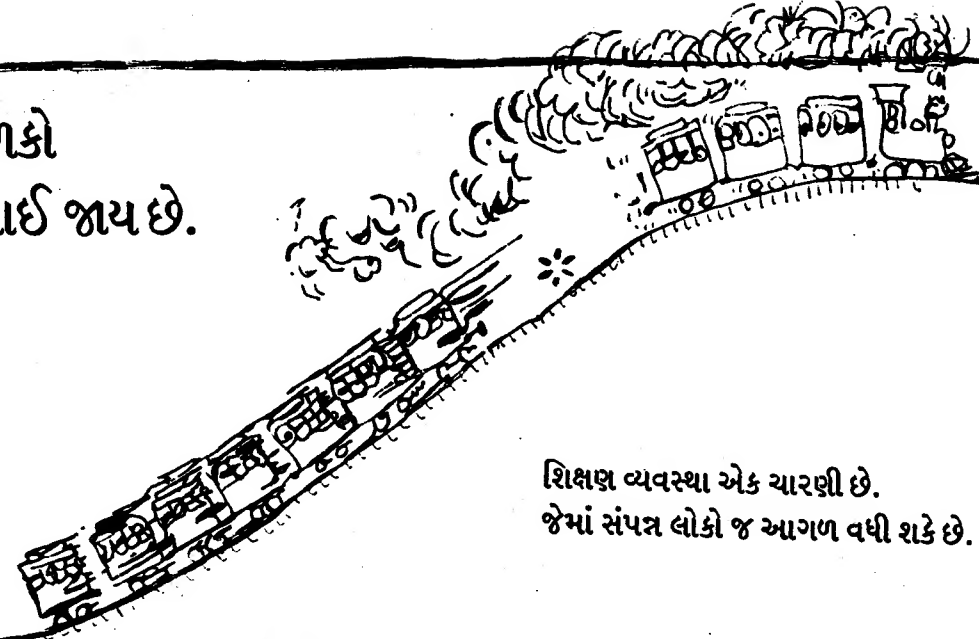
કેટલાક લોકોથી આ બધું સહન નથી થતું.

-વિરોધ સાથીઓ સામે, વહીવટી તંત્રની સામે, કે પછી વાલીઓ સામે.

મોટા ભાગના બાળકો
શાળા બહાર ધકેલાઈ જાય છે.

શિક્ષણ વ્યવસ્થા એક ચારણી છે.
જેમાં સંપત્ત લોકો જ આગળ વધી શકે છે.

1 ૩૦-૪૦ બાળકો
શાળાએ જવા જ
નથી પામતા.

2 - ૬૦-૭૦
પ્રાથમિક શાળામાં
દાખલ થાય છે.
૩૦-૪૦
શાળા છોડી દે છે.

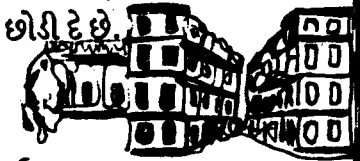
ભારતના દર ૧૦૦ બાળકમાંથી

3 - ૩૦-૪૦
માધ્યમિક શાળામાં
જાય છે, તેમાંથી
૧૫-૨૦
માધ્યમિક શાળા
છોડી દે છે.

4 - ૧૫-૨૦
ઉચ્ચતર માધ્યમિક
શાળાઓમાં જાય છે.

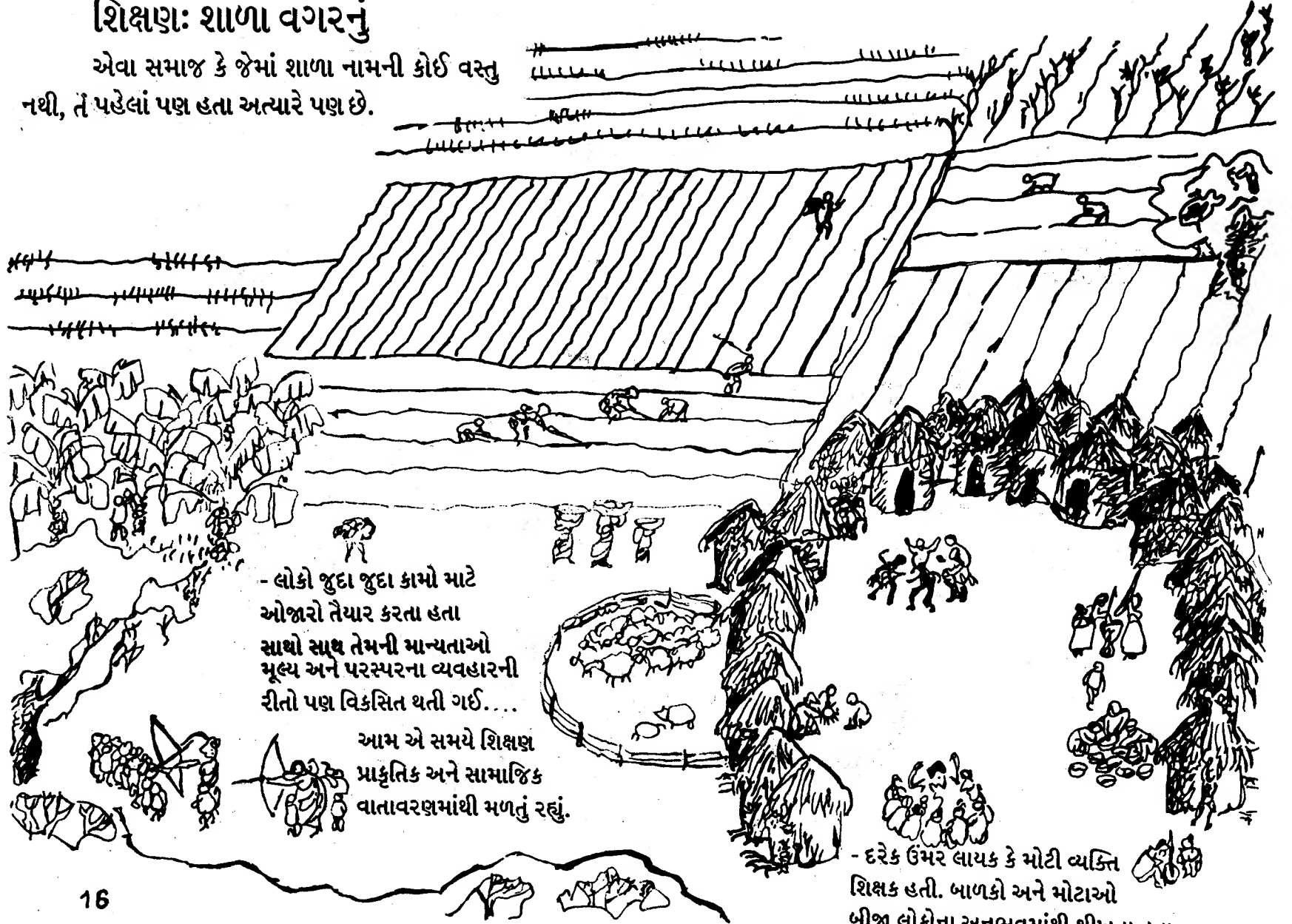
5 - ૫-૧૦
અભ્યાસ દરમ્યાન જ
શાળા છોડી દે છે.
6 ૫-૧૦ શાળા પૂરી કરી
આગળ ભણતા નથી.
- માત્ર ૫-૧૦ બાળકો જ
કોલેજ સુધી પહોંચી શકે છે.
જેમાંના ૪-૫ જ
સ્નાતક સુધીનો
અભ્યાસ પૂરો કરે છે.

7 - આ રીતે મોટા ભાગના માટે
આ શાળા વ્યવસ્થા કાંઈ અર્થ ધરાવતી નથી.....

શિક્ષણ: શાળા વગરનું

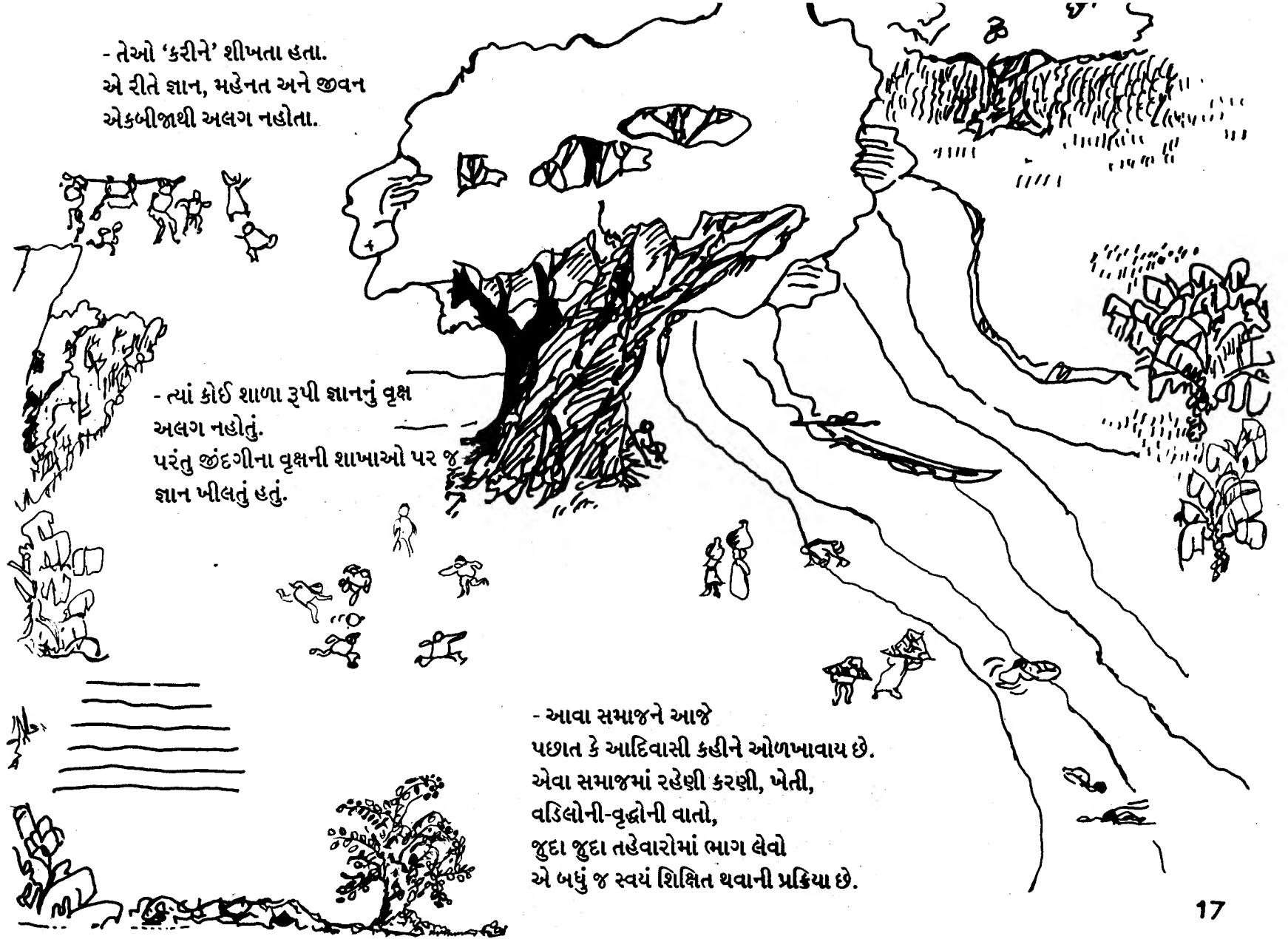
એવા સમાજ કે જેમાં શાળા નામની કોઈ વસ્તુ નથી, તે પહેલાં પણ હતા અત્યારે પણ છે.

- લોકો જુદા જુદા કામો માટે
ઓજારો તૈયાર કરતા હતા
સાથો સાથ તેમની માન્યતાઓ
મૂલ્ય અને પરસ્પરના વ્યવહારની
રીતો પણ વિકસિત થતી ગઈ....

આમ એ સમયે શિક્ષણ
પ્રાકૃતિક અને સામાજિક
વાતાવરણમાંથી મળતું રહ્યું.

- દરેક ઉંમર લાયક કે મોટી વ્યક્તિ
શિક્ષક હતી. બાળકો અને મોટાઓ
બીજા લોકોના અનુભવમાંથી શીખતા હતા.

- તેઓ 'કરીને' શીખતા હતા.
એ રીતે જ્ઞાન, મહેનત અને જીવન
એકબીજાથી અલગ નહોતા.

- ત્યાં કોઈ શાળા રૂપી જ્ઞાનનું વૃક્ષ
અલગ નહોતું.
પરંતુ જીંદગીના વૃક્ષની શાખાઓ પર જ
જ્ઞાન ખીલતું હતું.

- આવા સમાજને આજે
પછાત કે આદિવાસી કહીને ઓળખાવાય છે.
એવા સમાજમાં રહેણી કરણી, ખેતી,
વડિલોની-વૃદ્ધોની વાતો,
જુદા જુદા તહેવારોમાં ભાગ લેવો
એ બધું જ સ્વયં શિક્ષિત થવાની પ્રક્રિયા છે.

સભ્ય શાળા

મધ્યકાળમાં યુરોપમાં એક એવું પરિવર્તન આવ્યું કે જેથી શિક્ષણ એ શાળાકીય ઉત્પાદન બની ગયું.

જેવી રીતે આપણા દેશના પ્રાચીનકાળના સમયમાં 'બ્રાહ્મણ' જ જ્ઞાની મનાતો હતો તે રીતે યુરોપમાં શીખવનારો એક વર્ગ ઊભો થયો. સામાન્ય રીતે તેમાં પાદરીઓ હતા. તેઓ જ્ઞાનને એક કૃત્રિમ કે ઉપજાવી કાઢેલા વાતાવરણમાં ફેલાવવામાં ઉત્સાહ હતા. એ વાતાવરણ રોજબરોજની જિંદગી અને વડિલોના સાનિધ્યથી દૂર રાખનારું હતું. આ જ 'શાળા વ્યવસ્થા'ની શરૂઆત હતી. જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ આ શાળાઓ ધનવાનો માટે અનામત થતી ગઈ. બાકીના લોકો-ખેડૂત-મજૂરો-વસવાયા-કારીગરો બધા પોતાના જીવન સંઘર્ષમાંથી જ શિક્ષણ મેળવતા રહ્યા.

'સભ્ય' લોકોની આ શાળામાં પરંપરાગત રૂઢિઓ અને નૈતિક મૂલ્યો પર ભાર મૂકવામાં આવતો. કંઈક અંશે વાકુછટા અને તત્ત્વજ્ઞાન પર ભાર મૂકાતો. વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટીકોણ કે જેનાથી પરિવર્તન આવશે તેવો ડર હતો-તેને મહત્ત્વ ન અપાતું. ભાષણબાજી અને પુસ્તકિયા જ્ઞાન ને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું. વાકુછટા અને પુસ્તકિયા જ્ઞાન એ બંને એક એવી પરંપરાના પ્રતિક હતા કે જેમાં દુનિયા અને સમાજ કદી ન બદલી શકાય તેવું માનવામાં આવતું હતું.

એવા 'સભ્ય' વર્ગ માટે 'વાંચવું અને લખવું' એ પોતાની તથાકથિત સભ્યતા ટકાવી રાખવાનું એકમાત્ર સાધન બની ગયું.

જ્યાં સુધી સામંતવાદી સમાજ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી ત્યાં સુધી જ મધ્યમવર્ગની શાળાઓ ચાલુ રહી.પછી મૂડીવાદી સમાજ વ્યવસ્થા આવી,તેનો પાયો ખેતી નહીં પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાં હોવાથી તેમાં મોટું પરિવર્તન જરૂરી હતું.

યાંત્રિકરણે તો દુનિયાનો નકશો જ બદલી નાંખ્યો. નવી ટેકનોલોજીની સાથે નવો સામાજિક વર્ગ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. જૂના જમીનદારોના સ્થાને એક નવા ઔદ્યોગિક મધ્યમ વર્ગ સમાજમાં પોતાના મૂળિયા નાંખવા શરૂ કર્યા. નવા ઉત્પાદન કેન્દ્રો અર્થાત્ કારખાનાઓની આસપાસ ગરીબ કામદાર વર્ગ અને મજૂરો એકઠા થવા માંડ્યા.

આ બદલાતા સમાજમાં માત્ર ઉચ્ચ વર્ગ જ શાળા સુધી પહોંચી શક્યો.પરંતુ નવી અર્થ વ્યવસ્થાને હવે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની જરૂર પડી. એટલે શાળામાં ભણાવવામાં આવતા અભ્યાસક્રમમાં પરિવર્તન આવ્યું અને શાળાએ આધુનિક બનવું પડ્યું. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિષયો પણ સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવા વિષયોની જેમ મહત્વના ગણાવા લાગ્યા.

એક શાળા અમીરોની

સમાજની એક મહત્વની શક્તિ તરીકે બહાર આવેલો મધ્યમ વર્ગ હવે હજારો લાખો 'નાસમઝ મજૂરો'ની ચિંતા કરવા લાગ્યો. તેઓ પણ લઘુત્તમ શિક્ષણ મેળવીને શિક્ષિત કામદારો અને સારા નાગરિક બને તેવી જરૂર જણાઈ.

આ રીતે અમીરોની શાળાની સાથે સાથે બીજી એક શાળા પણ અસ્તિત્વમાં આવી - ગરીબોની શાળા.આ શાળાઓનું ધ્યેય ભવિષ્યના કામદારોને થોડા 'સભ્ય' બનાવવાનું હતું, કે જેથી તેઓ ઔદ્યોગિક સમાજના પહેલા પગથિયે ઊભા રહેવા લાયક બને.

આ બે જાતની શાળાઓ બે વર્ગમાં વહેંચાયેલ સમાજનું પ્રતિબિંબ બનીને સામે આવી.કામદારોના બાળકો પ્રાથમિક શાળામાં જવા લાગ્યા. આ શાળામાં એટલું તો નક્કી જ હતું કે અભ્યાસ થોડા વર્ષો સુધી જ થશે. બહુ લાંબો સમય નહીં.ઉચ્ચ વર્ગના બાળકોનો રસ્તો કાંઈક જુદો હતો.અને તેમના ભવિષ્યની જવાબદારી તે વર્ગના હાથમાં જ હતી.

એક શાળા ગરીબોની

લોકતાંત્રિક શાળા તરફ?

“શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિમાં ભાગીદારી” એક મુખ્ય માંગના સ્વરૂપમાં આગળ આવી. બધાને શિક્ષણનો સમાન અધિકાર મળવો જોઈએ એમ કહેવાવા લાગ્યું.

મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ લોકતાંત્રિક શિક્ષણ પ્રથાનું આવશ્યક લક્ષણ મનાવા લાગ્યું. મજૂરો અને કામદારો એવી અપેક્ષા સેવવા લાગ્યા કે તેમના બાળકોને એક એવી શાળા મળે કે જે બધા માટે ઉપલબ્ધ હોય અને જે સમાજમાં તેઓનું નિમ્ન સ્થાન છે તેને દૂર કરવામાં મદદરૂપ થાય.

છેવટે એ બધી માંગ યુરોપીય દેશોમાં માન્ય થઈ. બાળકોની શાળાકીય શિક્ષણની મર્યાદા લંબાવવામાં આવી. ફ્રાંસમાં ૧૩ વર્ષ અને ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૬ વર્ષની ઉંમર સુધી શાળાકીય શિક્ષણ અપાતું થયું. પહેલા માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણ જ મફત અપાતું, ધીરે ધીરે માધ્યમિક શિક્ષણ પણ મફત અપાવા લાગ્યું. આ રીતે જ બેવડી શિક્ષણ પ્રથાનો ખાત્મો

બોલાવાયો. બધા જ વર્ગના બાળકોના શિક્ષણની શરૂઆત હવે એક જ પ્રકારની શાળાથી થવા લાગી. આ શાળાકીય શિક્ષણ પુરું કર્યા પછી આગળના શિક્ષણ માટે બે પ્રવાહો હતા. એક ઉચ્ચ શિક્ષણનો અને બીજો તકનીકી શિક્ષણનો. આ પ્રવાહોમાં કાબેલિયતના આધારે પ્રવેશ મળતો. સફળ બાળકો લાંબા રસ્તાના અર્થાત્ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવા હકદાર બનતા, જ્યારે બાકીના નોકરી ધંધાને લગતા શિક્ષણને લાયક ઠરતા. એનો અર્થ એવો થયો કે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પહેલા જન્મ અને સંપત્તિના આધારે પસંદગી થતી હતી તે હવે શાળાકીય શિક્ષણ નક્કી કરવા લાગ્યું. એવું લાગવા માંડ્યું કે જાણે હવે પસંદગી વ્યાજબી રીતે થાય છે.

જો શિક્ષણને લોકતાંત્રિક બનાવવાનો અર્થ એ કરીએ કે ગયા વર્ષની તુલનામાં આ વર્ષે વધારે બાળકોએ શાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને વધારે વિદ્યાર્થીઓએ ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી તો કેટલેક અંશે લોકતાંત્રિક થયું. ગણાય. પરંતુ શિક્ષણને લોકતાંત્રિક કરવાનો અર્થ એ કરીએ કે સમાજના બધા વર્ગના બાળકોને એક સરખો મોકો અને સુવિધા મળતા થાય તો સંઘર્ષ હજુ સમાપ્ત નથી થયો.

શિક્ષણને લોકતાંત્રિક બનાવવાનો આ લાંબો સંઘર્ષ

શું સફળ માની શકાય ?

જો બધા બાળકોના શિક્ષણની શરૂઆત એક સરખી શાળા, એક સરખી સુવિધા જેવીકે ‘મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ’, તો બધા જ ‘સારા’ પ્રતિભાવાનું અને હકદારને જરૂર સફળતા મળવી જોઈએ. પછી તે સમાજના ગમે તે વર્ગમાં કેમ ન જન્મ્યા હોય.

વાસ્તવિકતા શું છે ?

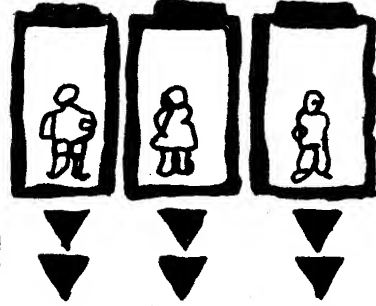
શ્રમજીવીઓના બાળકોની 'શિક્ષણ માટેની સંભાવના' ઓ તો વધવા માંડી પરંતુ આ બાળકોની 'સફળતાની સંભાવના' અન્ય વર્ગના બાળકો કરતાં ઘણી ઓછી છે.

(૧) નાપાસ થવું, પાછળ પડી જવું.

પ્રાથમિક કક્ષાએ અન્ય વર્ગની અપેક્ષાએ શ્રમજીવીઓના બાળકો વધારે નાપાસ થાય છે.

(૨) ચયન પ્રથા

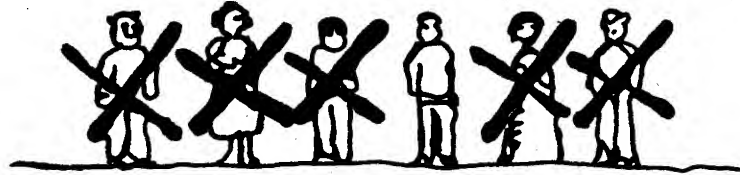

શિક્ષણના વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં જવાની સંભાવના બાળકોની સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ સાથે જોડાયેલી છે.

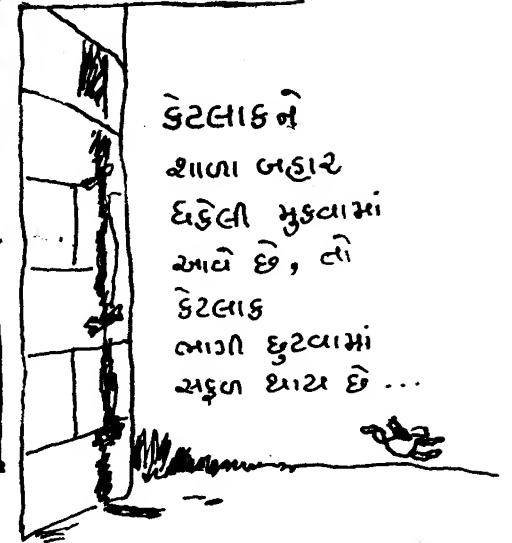
(૩) શાળા છોડી દેવી

શાળા છોડવાનું મુખ્ય કારણ અભ્યાસમાં પાછળ પડી જવું તે છે એવી ધારણા દેઢ થઈ ગઈ છે, અને એનો શિકાર ગરીબ બાળકો વધારે થાય છે.

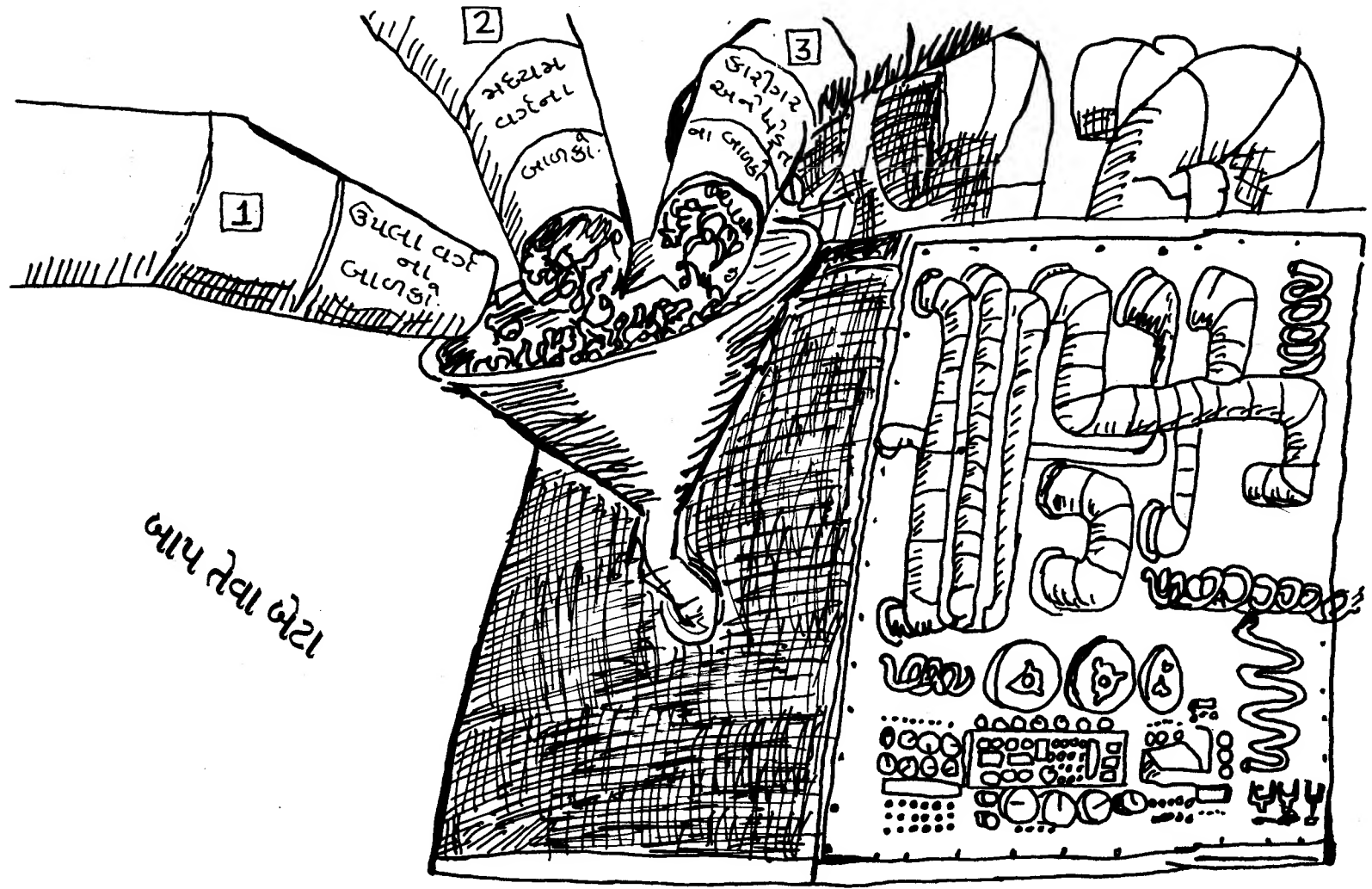

યુનેસ્કોના એક સંશોધને આ વાતની પુષ્ટિ કરી છે.

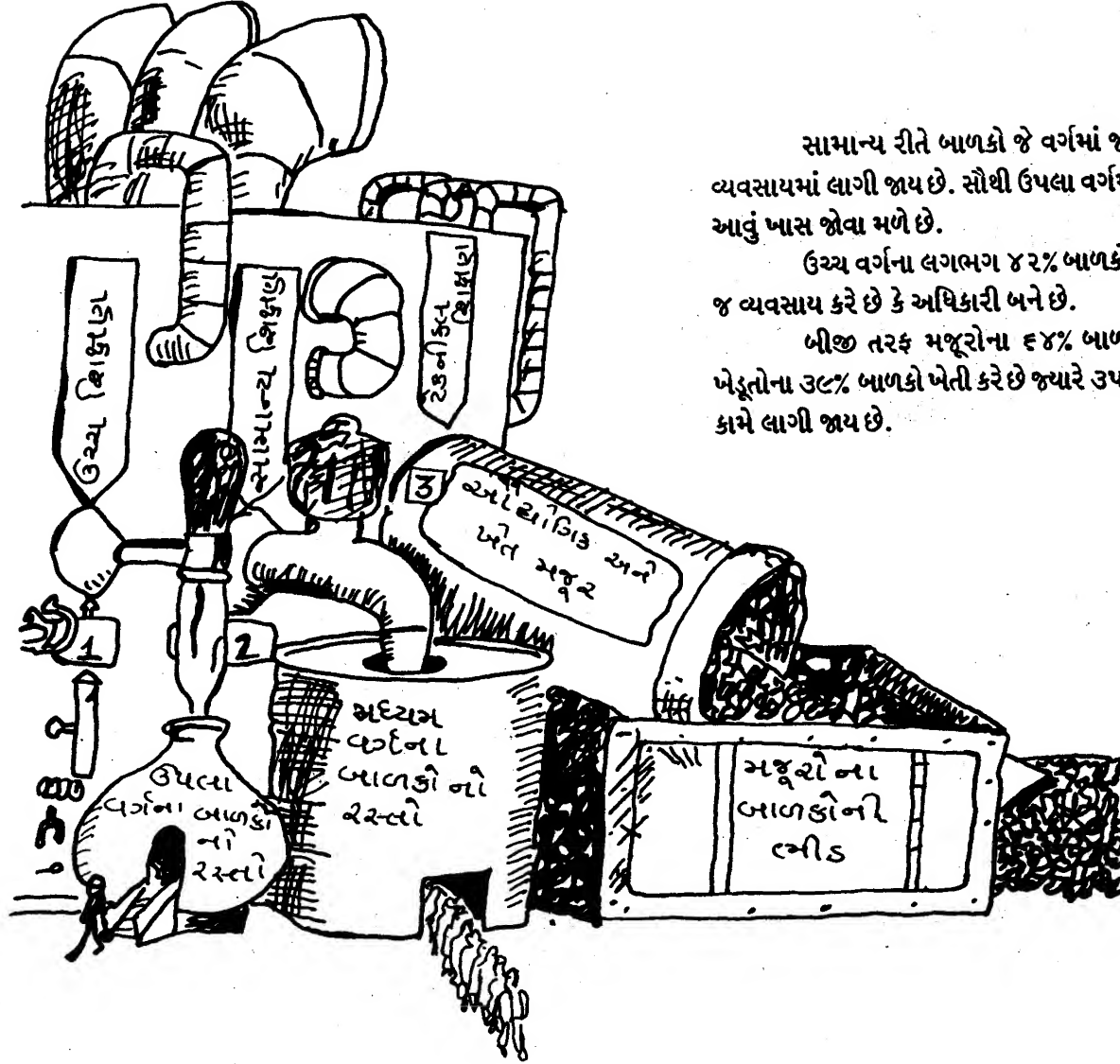
સામાજિક
વિસંવાદિતા
તો
ત્યાંની ત્યાં જ છે.

કેટલાક ને
શાળા બહાર
દેહેલી મુકવામાં
આવે છે, તો
કેટલાક
ભાગી દુરવામાં
અફળ થાય છે ...

બાપ તેણ બેટા

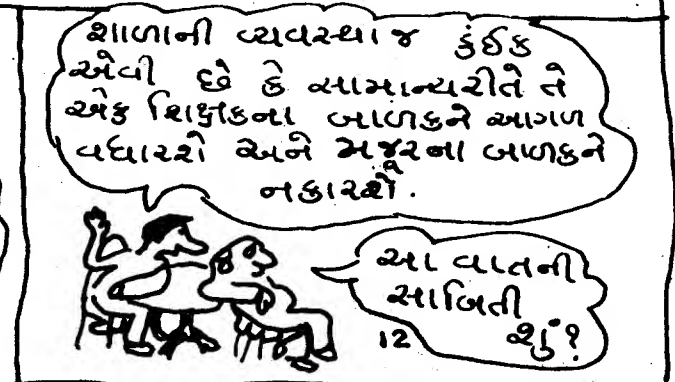
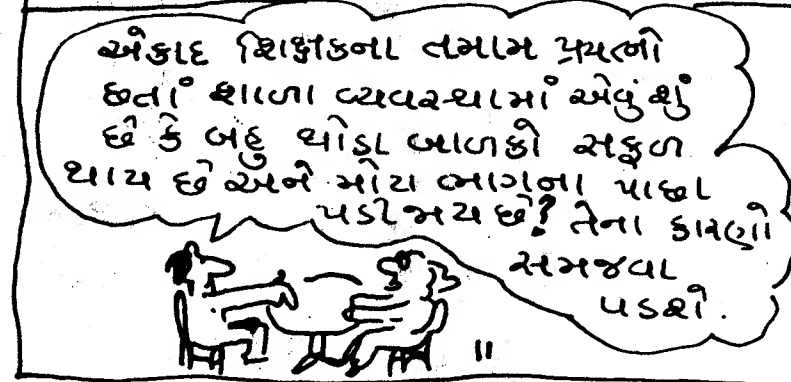

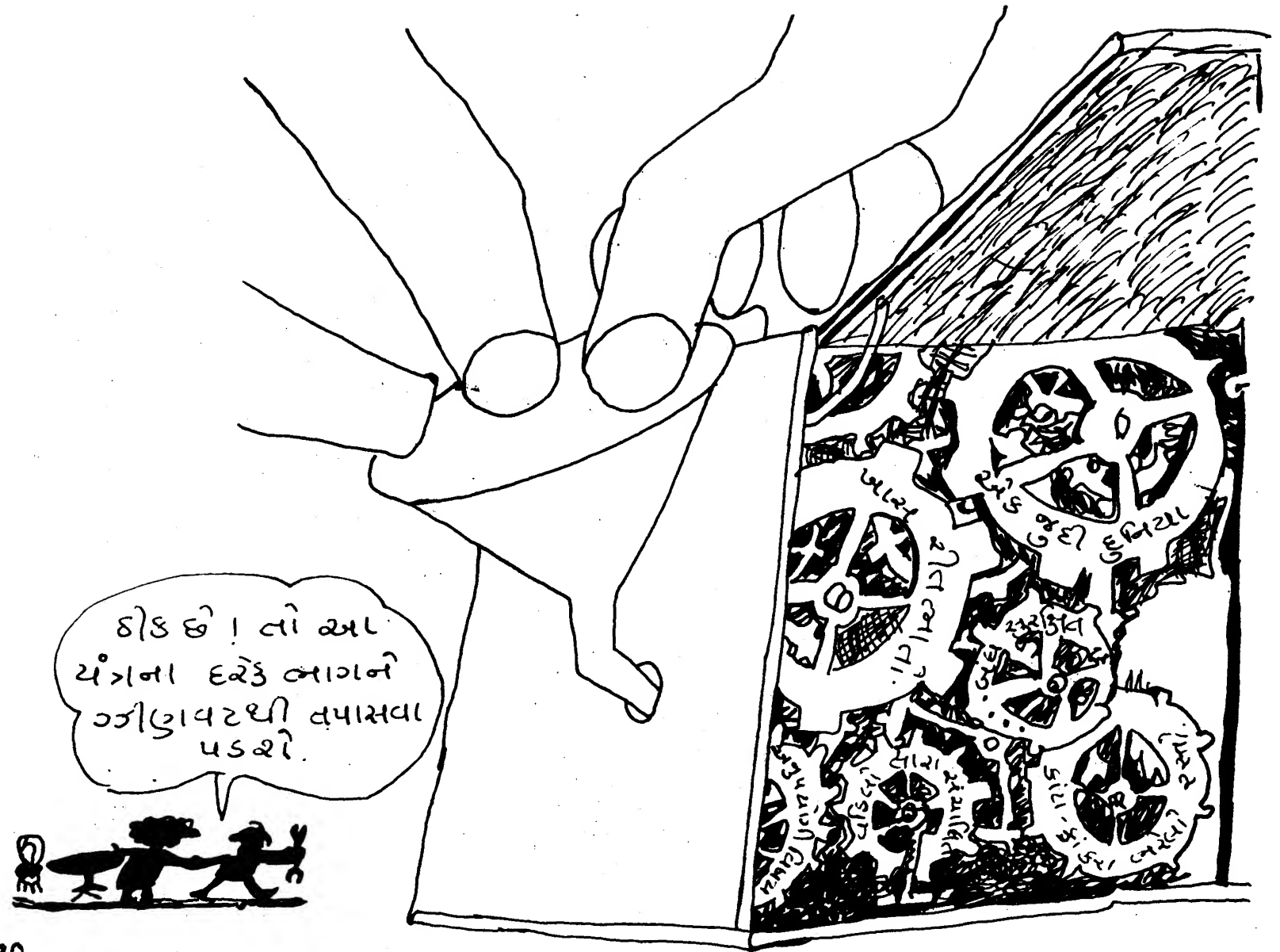
સામાન્ય રીતે બાળકો જે વર્ગમાં જન્મ લે છે તે જ વર્ગના વ્યવસાયમાં લાગી જાય છે. સૌથી ઉપલા વર્ગમાં અને નીચલા વર્ગમાં આવું ખાસ જોવા મળે છે.

ઉચ્ચ વર્ગના લગભગ ૪૨% બાળકો પોતાના પિતાની જેમ જ વ્યવસાય કરે છે કે અધિકારી બને છે.

બીજી તરફ મજૂરોના ૬૪% બાળકો મજૂરી જ કરે છે. ખેડૂતોના ૩૯% બાળકો ખેતી કરે છે જ્યારે ૩૫% બાળકો કારખાનામાં કામે લાગી જાય છે.

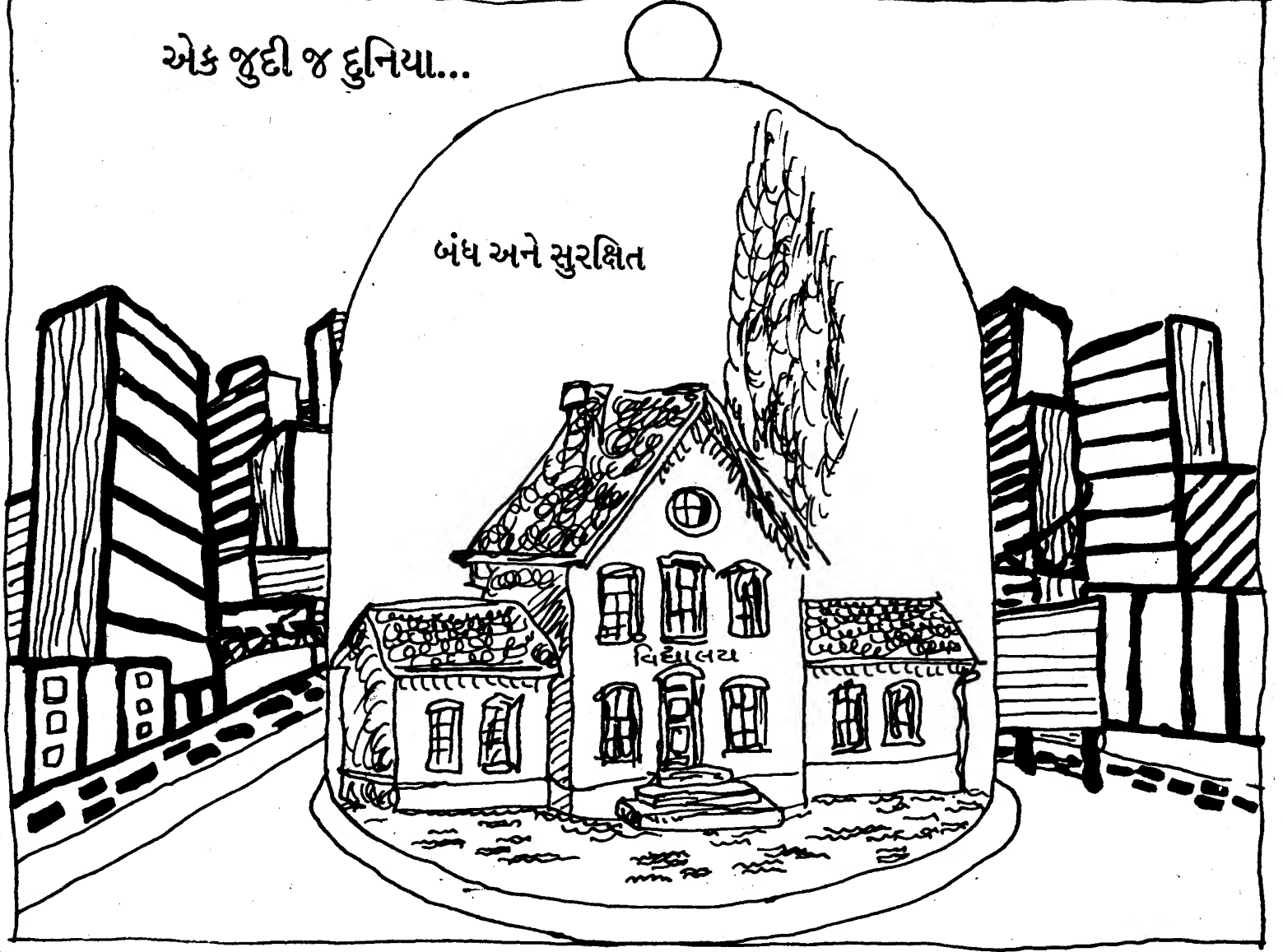

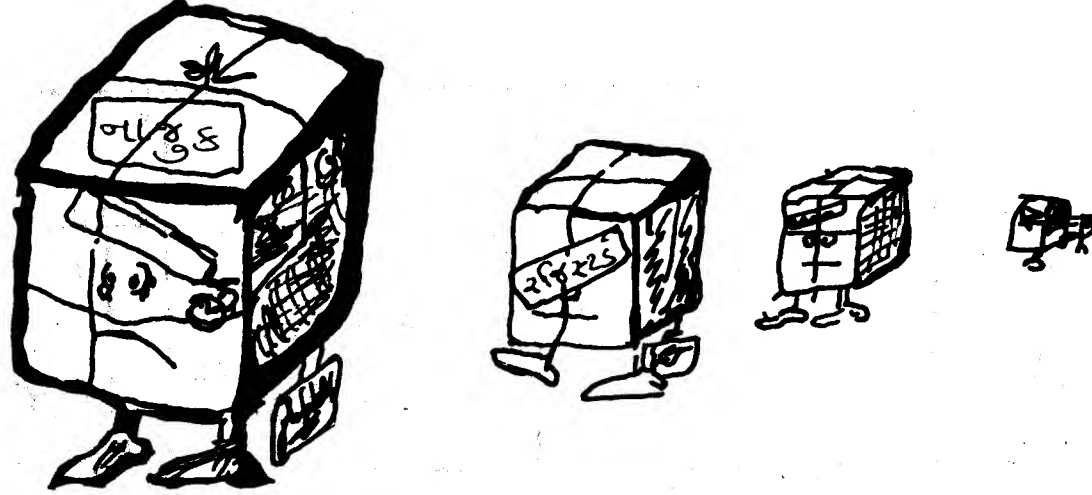

એક જુદી જ દુનિયા...

બંધ અને સુરક્ષિત

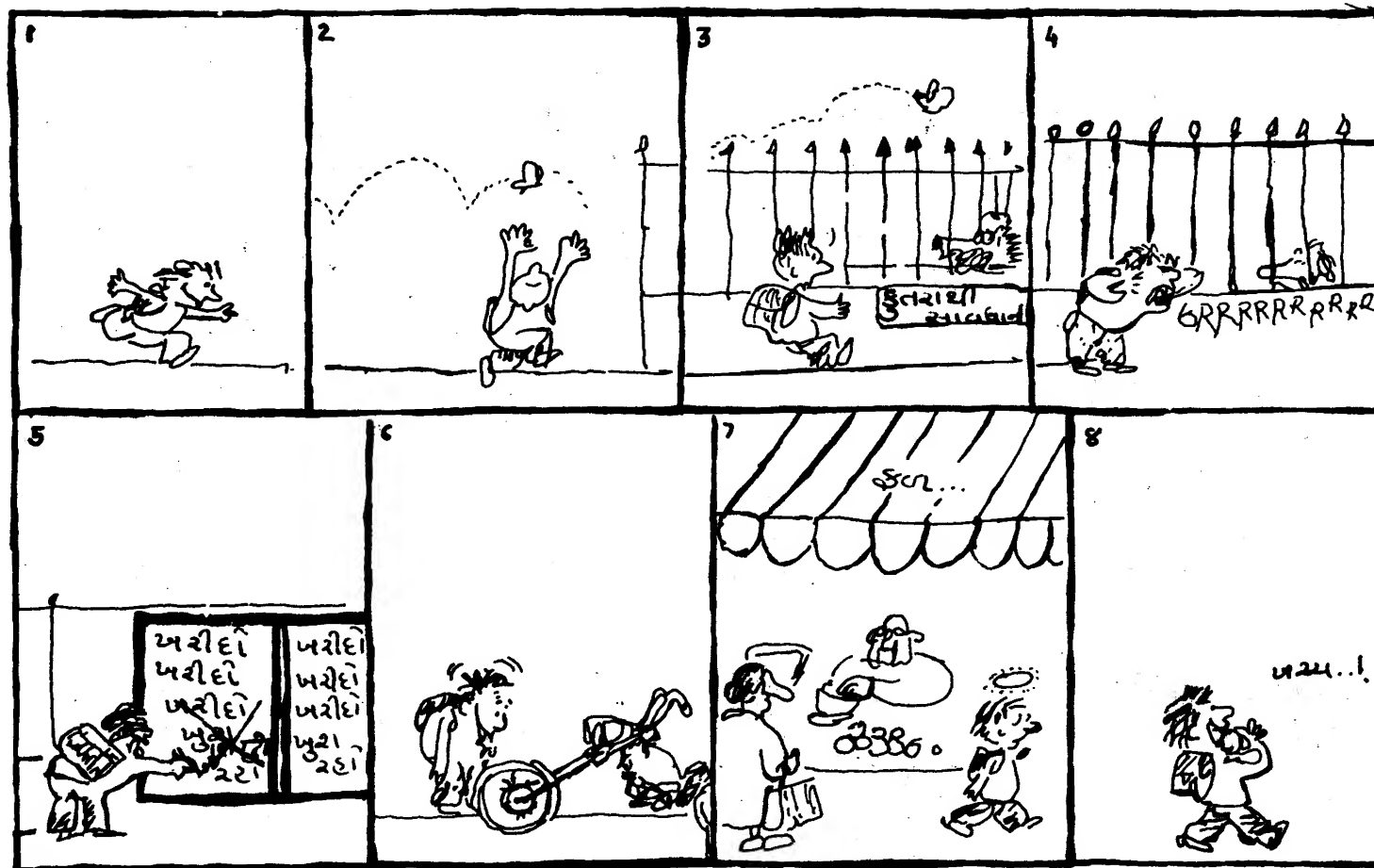
... જ્યાં બાળકોને એક રજિસ્ટર્ડ પાસર્લની જેમ ભેગા કરવામાં આવે છે.

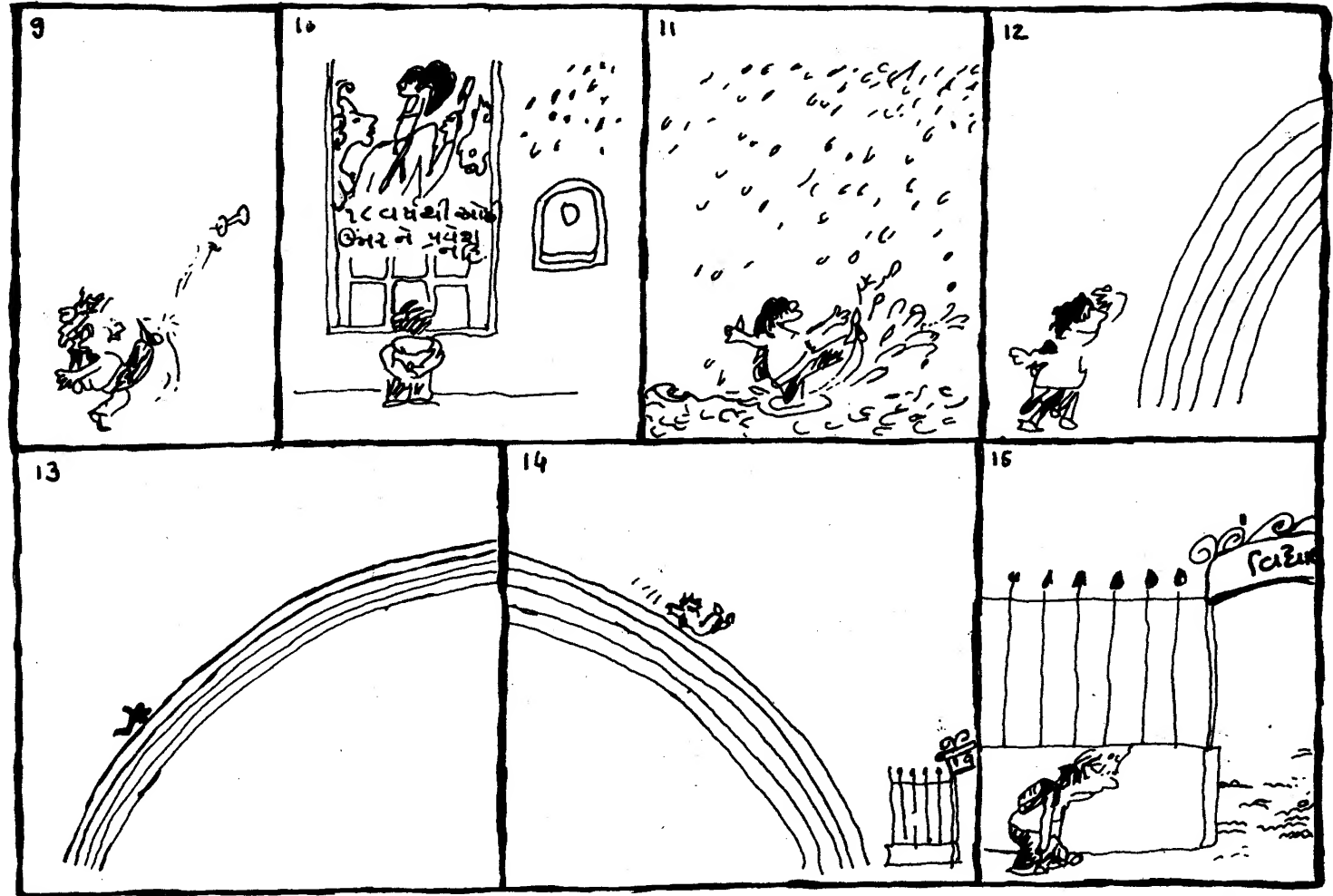

- જ્યાં દાખલ થવાનું બધાને માટે શક્ય નથી અને વાલીઓ પણ પોતાની જાતને પરદેશી અનુભવે છે.

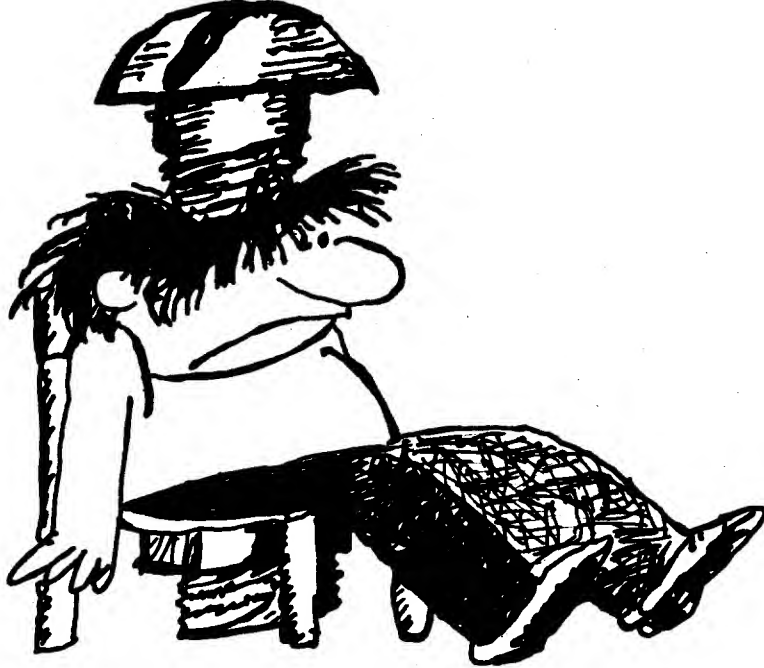
... જીવનથી વિમૂખ

... જ્યાંના નીતિ નિયમો બદલાતા જ નથી....

છ વર્ષની ઉંમરથી જ બાળકોને સીધી લાઈનમાં જમીન પર બેસાડાય છે કે પછી લાકડાની સખત પાટલીઓ પર શિસ્તબંધ રીતે ચોંટી રહેવાની સૂચના અપાય છે. તેમને કહેવામાં આવે છે, 'સીધા બેસો, ચૂપ બેસો, આજુબાજુ ડાફોળિયા ન મારો.' અને પછી કલાકો સુધી જાત જાતના વિચિત્ર શબ્દો તેમને સંભળાવવામાં આવે છે. સંભળાવનારો પણ એક જાય છે અને બીજો આવે છે. ચોખ્ખી ધબકતા સાહસિક જિજ્ઞાસુઓને આ રીતે હાથ પગ પકડીને શાળાની ચાર દિવાલોમાં કેદ કરવા શું જરૂરી છે? જીવન તો બહાર ખુલ્લી હવા અને સૂર્યના પ્રકાશમાં વિકસી રહ્યું છે. પેશાબ પાણીની રજા પણ છ કલાકમાં થોડા સમય માટે જ હોય છે, અને તે પણ એક નિશ્ચિત સમયે!

પૂતળાની જેમ બેસો અને ચૂપ રહો

જીવનના આનંદને નષ્ટ કરવાનો આનાથી વધારે સારો ઉપાય શું હોઈ શકે? આ વ્યવસ્થામાં માંસપેશીઓ, ઈન્દ્રિયો, શરીરની અંદરના અંગો, સ્નાયુઓ અને મગજની કોશિકાઓ થાકી જાય છે. ખરેખર તો શિક્ષકના ભાષણ કરતાં આમ બેસાડી રાખવાથી વધુ નુકશાન થાય છે. હવે એ વાતનો સ્વીકાર થયો છે કે સતત આ રીતે બેસી રહેવાથી શરીરના અંગોને નુકશાન પહોંચે છે અને ૨૦%થી વધુ બાળકોની કરોડના મણકાઓ ને નુકસાન પહોંચે છે. લગભગ એક સદીથી (જ્યારથી આ પ્રકારની શાળા વ્યવસ્થા શરૂ થઈ ત્યારથી) બાળકો આસ્થિતિમાં બેસીને બેચેંચથી પ્રશ્ન હલાવે છે, હાથ આમ તેમ કરે છે અને શાળા છૂટવાના સમયે ઘંટ વાગતા જ બંધુકની ગોળીની જેમ ભાગી છૂટે છે. આ બેચેનીને અશિસ્ત ગણવામાં આવે છે અને એવો વિચાર પણ કરવામાં આવતો નથી કે તેમના પર લાદવામાં આવેલું આ એક બંધન છે. આ કોઈ અકસ્માત નથી, જાણી જોઈને આવી વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી છે. આ વ્યવસ્થા તોડવી પડશે.

જ્યાં પહેલેથી જ નિયમો ઘડાએલા છે...

એક ચૌદ વર્ષના વિદ્યાર્થીને ઘરમાં પૂછવામાં આવ્યું, “મૌખિક ભાષા એટલે કે બોલવાની તાલીમ શાળામાં કેવી રીતે આપવામાં આવે છે ?”

જવાબ મળ્યો, “અમને તો ચૂપચાપ બેસવાનું શીખવાડવામાં આવે છે.”

નવા તાલીમ પામેલા શિક્ષકોને પૂછવામાં આવ્યું, “સારા વિદ્યાર્થીમાં શું લક્ષણો હોવા જોઈએ?”

41% એ જવાબ આપ્યો : દયાનથી સાંભળવું, શિસ્ત અને આશાપાલન

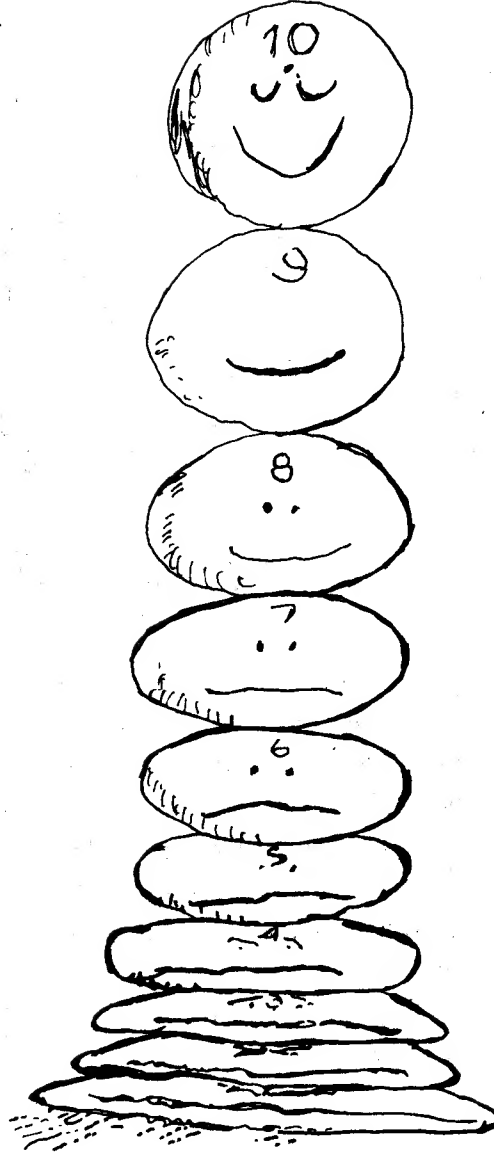
2% એ જવાબ આપ્યો : લાર્ડિક્ક ચિંતન અને સમજહુલાકિલ

વિદ્યાર્થીઓ ચૂપ બેસે છે. સાંભળે છે. અને આદેશોનું પાલન કરે છે.

અદબ-પલાઠી વાળો-
મોં પર આંગળી રાખો.
પૂતળાની જેમ બેસો.
આદેશોનું પાલન કરો.

શિક્ષક જ
બોલે છે,
જાણે છે,
આદેશ
આપે છે,
નક્કી
કરે છે,
નિર્ણય
લે છે
અને
સજા
આપે છે.

મજાની વાત તો એ છે કે સામાન્ય રીતે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની આ પ્રકારની ભૂમિકા સામાન્ય કે નૈસર્ગિક માનવામાં આવે છે. વર્ગમાં શું કરવું એ નક્કી કરવાનો અધિકાર વિદ્યાર્થીનો નથી. વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાને વિશે એવું જ માને છે જે તેમના વિશે શિક્ષક માનતા હોય.

દસ વર્ષના કેટલાક બાળકોએ પોતાના વિશે નીચે પ્રમાણે જવાબો આપ્યા.

પહેલો વિદ્યાર્થી

- શું તું એક સારો વિદ્યાર્થી છે?

ના બહુ સારો નહિ.

- તને કેવી રીતે ખબર પડી ?

- મારી નિશાળનો રિપોર્ટ, તેમાં લખ્યું છે, હું ઘોંઘાટ કરું છું, બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે હળતો-ભળતો નથી. આવી ઘણી બાબતો મારા વિશે લખેલી છે.

બીજો વિદ્યાર્થી

- તું સારું કામ કરે છે ?

- હા, ઘણું સારું.

- તને કેવી રીતે ખબર પડી ?

- જ્યારે પણ મારા શિક્ષક મારી નોટ તપાસે છે ત્યારે 'સારું'

'બહુ સારું' એમ લખે છે.

એક વિદ્યાર્થીની

- તારું ભણવાનું કેવું ચાલે છે ?

- મને ખબર નથી.

- કેમ એમ ?

- હું પ્રયત્ન કરું છું કે મને સારા માર્ક્સ મળે.

જ્યાં કેવળ સાહિત્યિક ભાષા જ સભ્યતાની સૂચક છે.

શરૂઆતના વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીઓએ એક એવી ભાષા શીખવી પડે છે, જે ન તો તેમની છે કે ન તો તેમના મા-બાપની. શાળાની શુદ્ધ ભાષા જ 'સભ્ય' માનવામાં આવે છે.

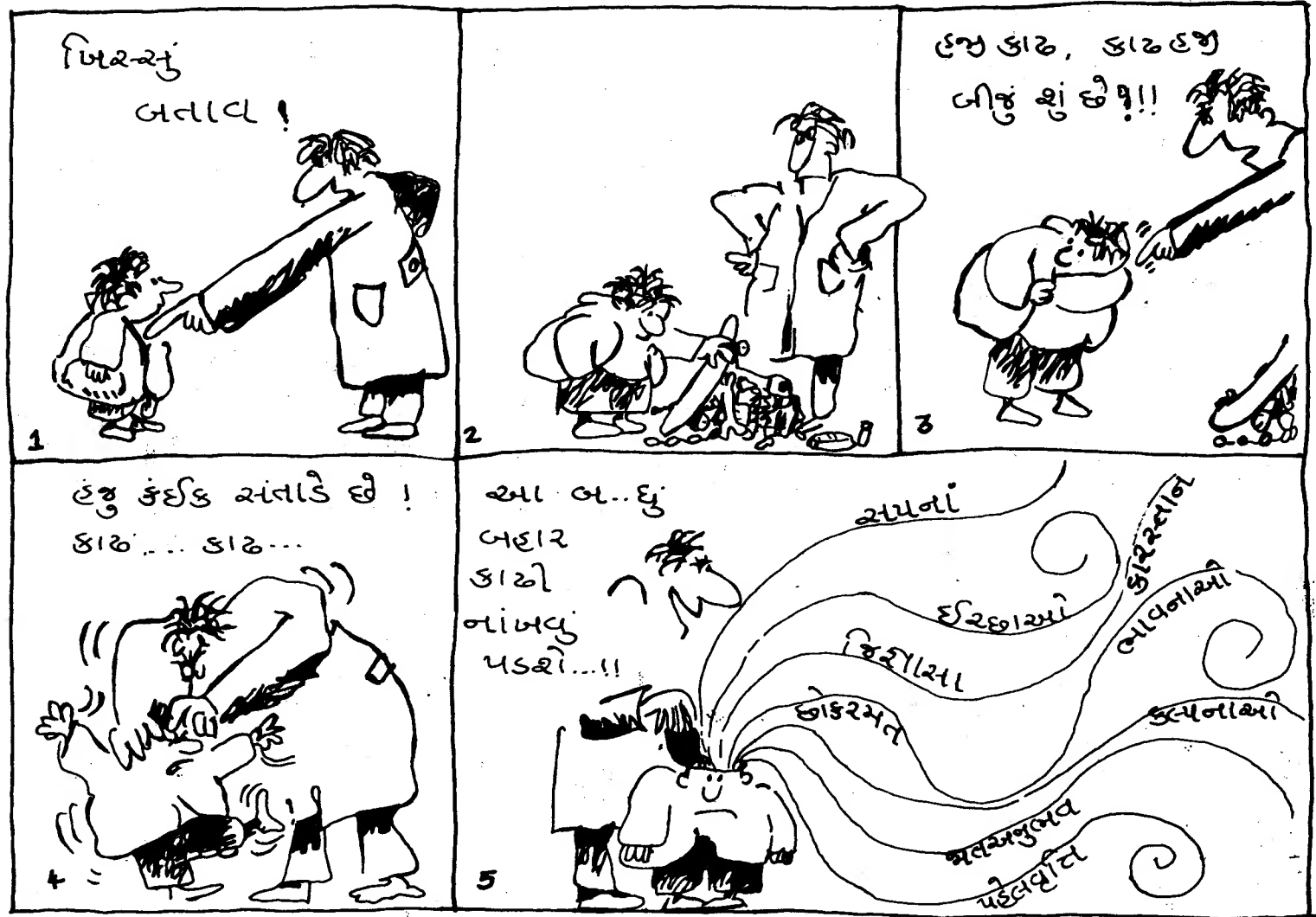
બાળકની પોતાની ભાષા જ્યાં પણ આ સભ્ય ભાષાથી જુદી પડે છે ત્યાં તેની નોંધ લેવામાં આવે છે, તેને સુધારવામાં આવે છે અને તેની ભૂલ બદલ શિક્ષક દ્વારા સજા કરવામાં આવે છે, એમ માનીને કે ધીરે ધીરે બાળક શાળાની ભાષા-સભ્ય ભાષા શીખી જશે.

પરંતુ તેનું પરિણામ ઉંધુ આવે છે. કેટલાક બાળકો ખોટું બોલવાના ભય ને કારણે ચૂપ રહે છે. લખાવનું પણ ટાળે છે જેથી તેમને ભૂલ બદલ સજા ન મળે.

ભાષા શાસ્ત્રીઓ અને મનોવૈજ્ઞાનિકો બાળકની સ્વાભાવિક અભિવ્યક્તિ છીનવાઈ જાય તેવી પદ્ધતિને સારી ગણતા નથી. બાળકની સ્વાભાવિક ભાષા છીનવી લેવાથી તે જીવનમાં ક્યારેય પોતાની વાત સારી રીતે રજૂ કરી શકતો નથી. પછી લોકો આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે કે બાળક યુવાન થયા પછી પણ સારી રીતે બોલી લખી શકતો નથી.

આનાથી થતું નુકસાન વધુ ગંભીર છે કારણ કે તે માત્ર અભિવ્યક્તિ પૂરતું મર્યાદિત નથી. કોઈપણ સમુદાયની બોલી કે ભાષા તેની સંસ્કૃતિનું એક મહત્વનું પાસું છે. તે બોલીને ખોટી કે પછાત કહી દેવાથી તે સમુદાયની ઓળખ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ધિક્કાર અને હીનતાની લાગણી જન્મે છે.

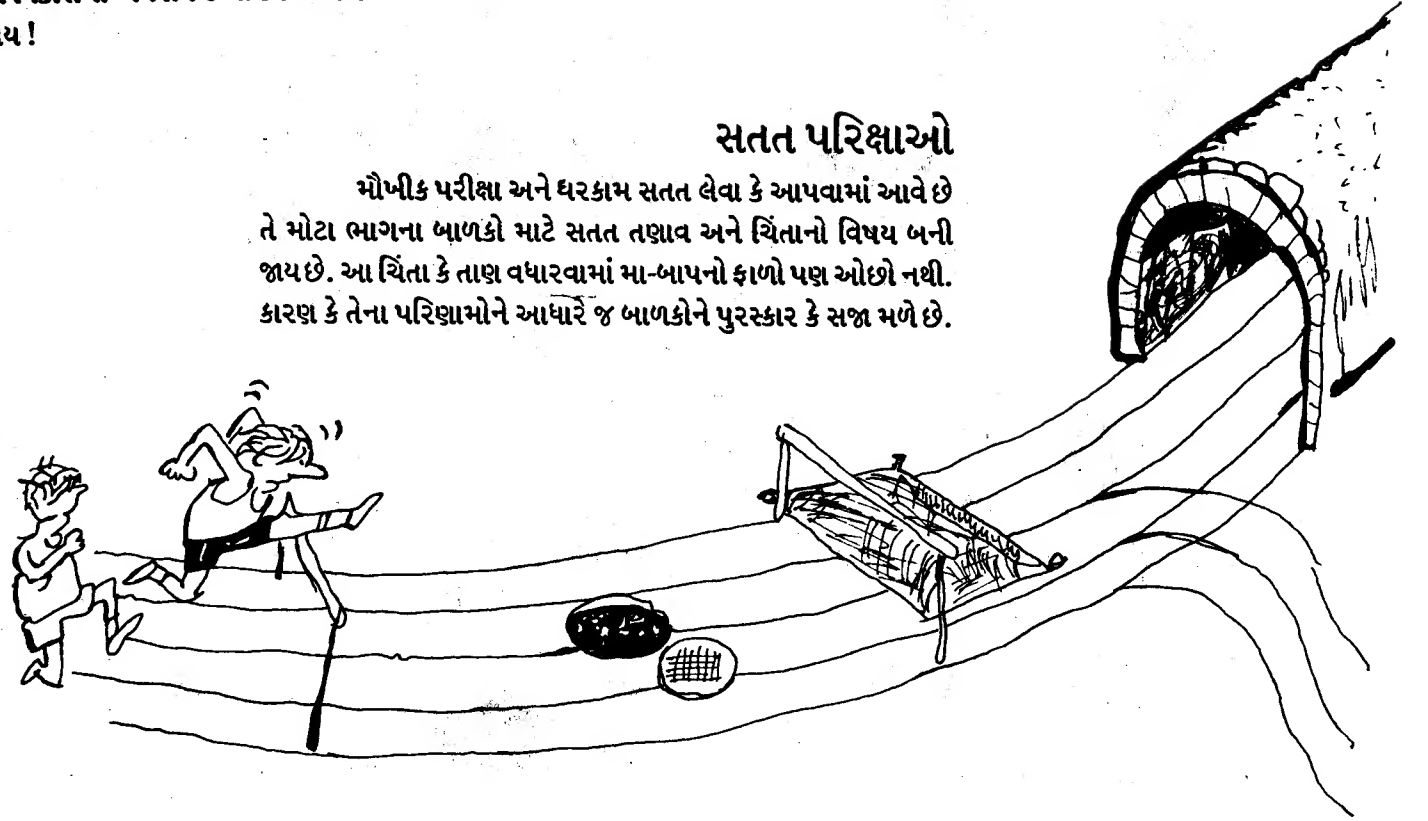

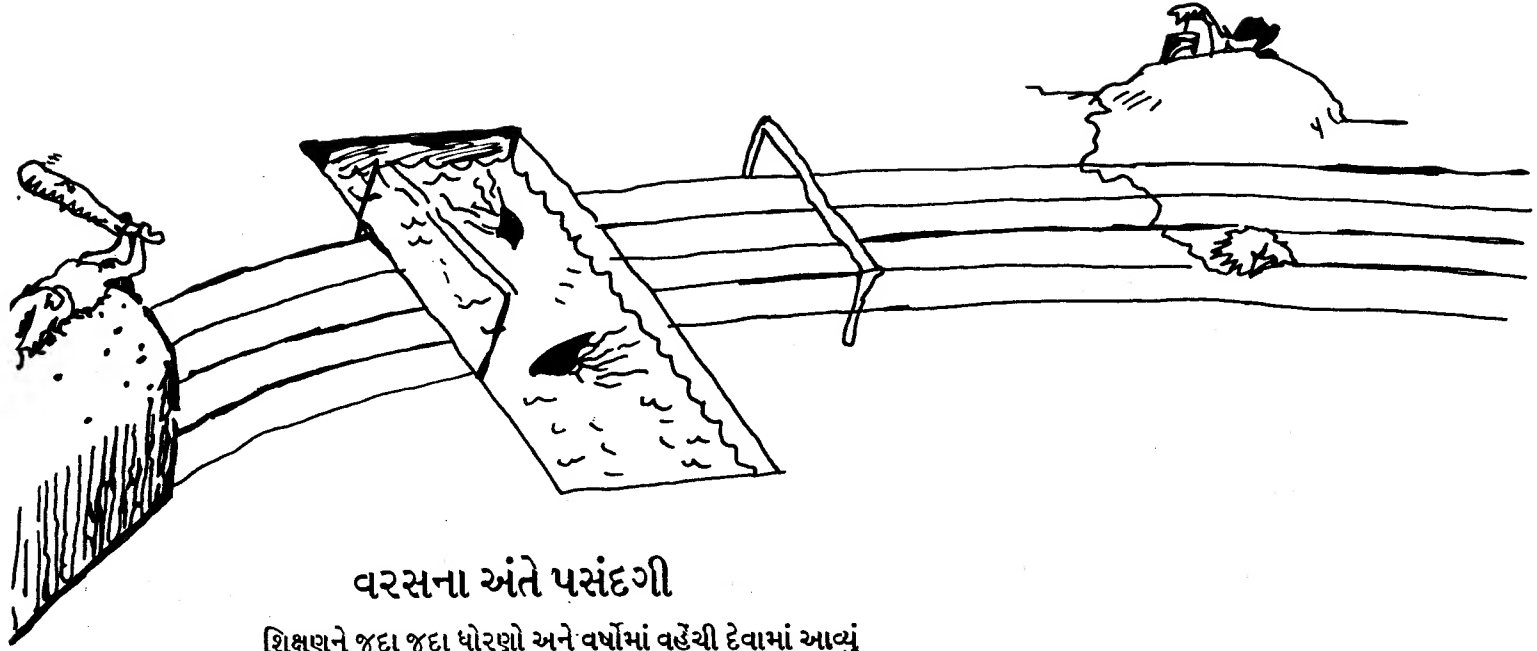
એક કાંટાળો માર્ગ

શાળામાં પરિક્ષાઓ તો બંધ કરી દેવી જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી એ શક્ય ન બને ત્યાં સુધી પરિક્ષાઓને વધારે ન્યાયપૂર્ણ બનાવવી જોઈએ. અધરા પ્રશ્નો જીવનની મુશ્કેલી ભરેલી પરિસ્થિતિઓમાંથી બહાર આવવામાં મદદરૂપ થતા નથી. પરિક્ષાને વધારે અઘરી બનાવતા જવાની વૃત્તિ બાળકોનાં વિકાસમાં અવરોધ ઉભો કરે છે. જાણે બાળકો સાથે જંગ છેડવાનો ન હોય !

સતત પરિક્ષાઓ

મૌખિક પરીક્ષા અને ઘરકામ સતત લેવા કે આપવામાં આવે છે તે મોટા ભાગના બાળકો માટે સતત તણાવ અને ચિંતાનો વિષય બની જાય છે. આ ચિંતા કે તણાવ વધારવામાં મા-બાપનો ફાળો પણ ઓછો નથી. કારણ કે તેના પરિણામોને આધારે જ બાળકોને પુરસ્કાર કે સજા મળે છે.

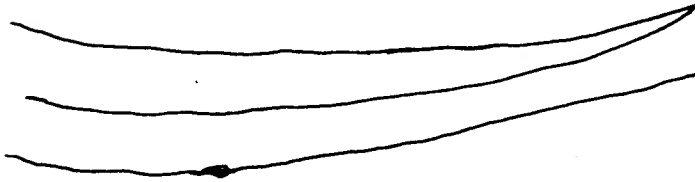

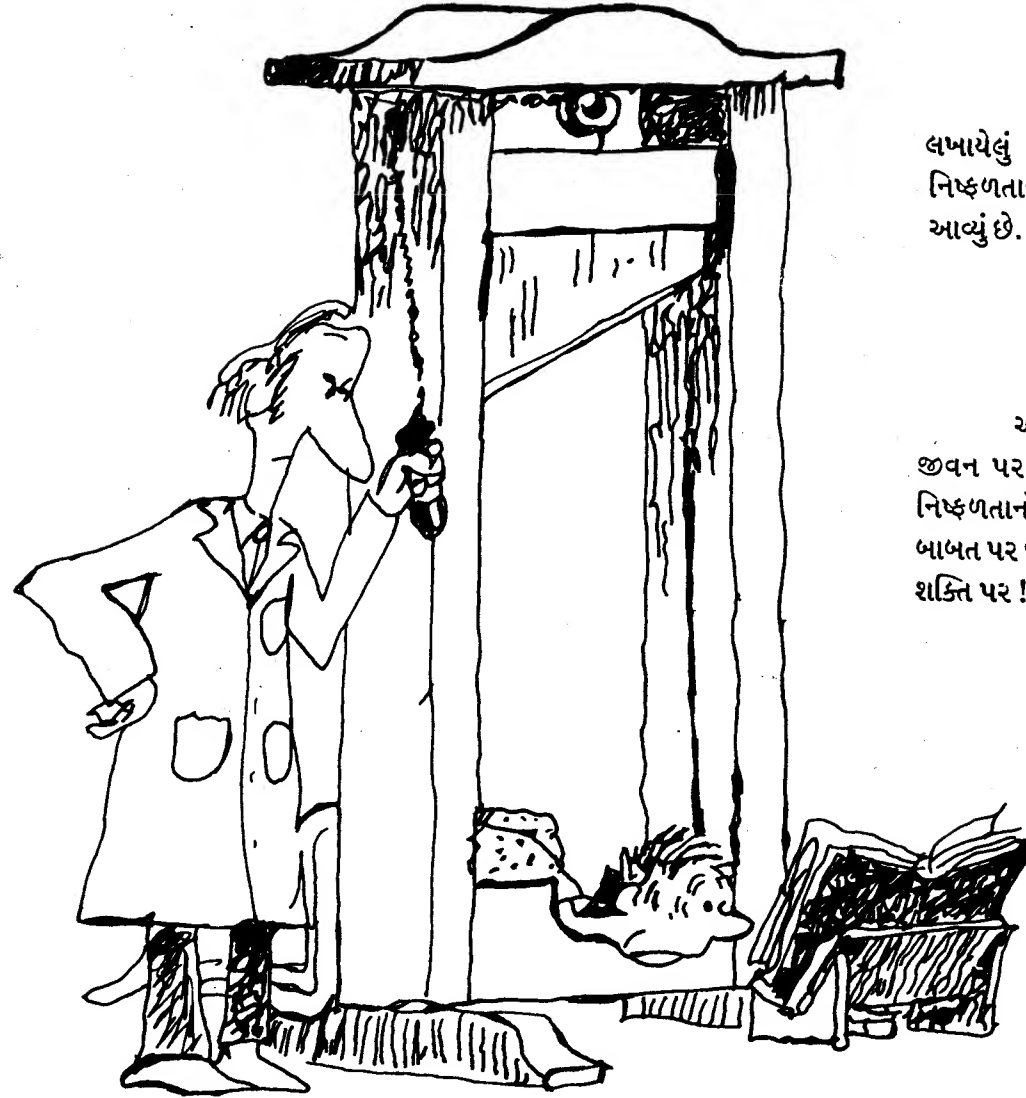
વરસના અંતે પસંદગી

શિક્ષણને જુદા જુદા ધોરણો અને વર્ષોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યું છે. દરેક વર્ષે નક્કી થયેલ અભ્યાસ ક્રમને ગળી જવાનો હોય છે. એવો વિચાર કરવામાં નથી આવતો કે દરેક બાળક એક સરખી ગતિથી શીખી શકતું નથી. દરેકને માટે એક સરખો અભ્યાસક્રમ રખાય છે.

જે બાળકો વરસ દરમિયાન નક્કી કરેલ અભ્યાસ ક્રમને ગળી જઈ શકે છે તે જ આગળના વર્ગમાં જઈ શકે છે. બાકીના બાળકોને તો તેઓ જ્યાં સુધી ભણવાનું ચાલુ રાખે ત્યાં સુધી તે ને તે જ પરિક્ષા આપ્યા કરવી પડે.

છેવટે જ્યારે શાળા છોડવાની ઉંમરે બાળકો પહોંચે છે ત્યારે તેમને 'નિષ્કળ બાળકો' જાહેર કરવામાં આવે છે. અને આ સીકી તેને જીવનભર લાગેલો રહે છે.

લખાયેલું ન વાંચી કે સમજી શકવું તે
નિષ્ફળતાના મોટામાં મોટા કારણ તરીકે સામે
આવ્યું છે.

અને આ બાબત જ બાળકના શાળા
જીવન પર મોટી અસર કરે છે. સફળતા કે
નિષ્ફળતાનો નિર્ણય પણ મોટા ભાગે ફક્ત આ
બાબત પર જ નિર્ભર છે, નહીં કે બાળકની સમજ
શક્તિ પર !

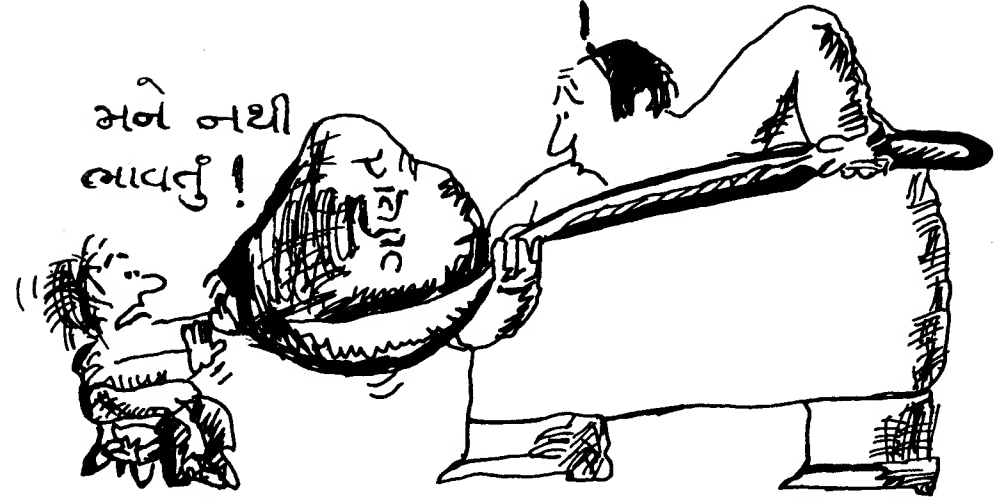
અને પોતાની મેળે અભ્યાસ કરી શકે છે. પરંતુ આવા બાળકો તો ચોથા ભાગના પણ નથી હોતા. બાકીના બધાતો મહાપરાણે ભણવાના ચક્રરમાં જ અટવાયેલા રહે છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષક પણ આ હકીકત જાણતા નથી. તેઓ તો એટલું જ કહે છે કે આ બાળકો બરાબર મહેનત કરતા નથી.

જે બાળકોની
સમજ બહારના
હોય છે
અને તેમને તેનો
કોઈ જ તાત્કાલિક
ફાયદો પણ
દેખાતો નથી.

પછી બાળકો પોતાનો ગુસ્સો
ક્યાં ઠાલવે ?
પાટલીઓ પર જ ઉતારેને ?!!

ખા બેટા,
તારા ભાલા
માટે છે !

વારંવાર કરાવવામાં આવતા કામનો ફાયદો બાળકો જાતે
સમજી શકતા નથી. તે લેસન એટલા માટે કર્યા કરે છે કે “શાળામાં તા
આવું જ હોય” તેમ માને અથવા તો સજાના ભયથી તેમ કરે છે.

જ્યારે પણ બાળકો પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કરવાની હિંમત કરે
કે, વ્યાકરણ નકામું છે. ગણિતથી શું લાભ ? તો વાલીઓ કે શિક્ષકો
ફક્ત આટલો જ જવાબ આપી શકે છે કે, ‘તું મોટો થઈશ ત્યારે તને
સમજાશે. તને એ અત્યારે નહીં સમજાય’.

વાસ્તવિકતાથી જોજનો દૂર

શાળાની બહાર થતી જીવનની વિવિધતાથી ભરેલી અનેકવિધ ઘટનાઓથી બાળક અજાણ રહે છે. અભ્યાસક્રમમાં તેનો સમાવેશ ન થયેલો હોવાથી શિક્ષક તે ઘટનાઓ સમજાવવાનો કે બાળકોને રસ લેવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાનો કોઈ પ્રયાસ કરતા નથી.

પાઠ્યપુસ્તકના શિક્ષણ અને રોજિંદા જીવનની વાસ્તવિકતા કે વ્યવહારિક જરૂરિયાતો વચ્ચે કોઈ સંબંધ દેખાતો નથી. અને તેથી શિક્ષણ નકામું અને કંટાળા જનક લાગે છે. આ ઉપરાંત શાળાનું કૃત્રિમ વાતાવરણ બાળમાનસ પર દબાણ ઊભું કરે છે.

બાળકોને વ્યાખ્યાઓ કે સૂત્રો ગોખાવવાને બદલે રમતા રમતા સામાન્ય પ્રયોગો દ્વારા વિજ્ઞાનના મૂળ સીદ્ધાંતોને સમજાવવાના અનુકરણીય પ્રયાસોને પણ સરકાર તરફથી કોઈ પ્રોત્સાહન મળતું નથી. મધ્ય પ્રદેશમાં બાળકોને ખેતરોમાં લઈ જઈને ખેતી વિજ્ઞાન વિશે

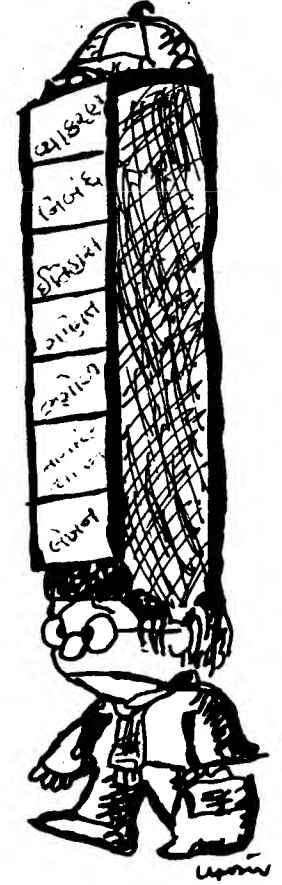
બાળકોના મનમાં રસ જગાડવાનો પ્રયોગ થયો. ચોમાસુ પાક કયા કયા થાય છે, ખેતીની શું પદ્ધતિઓ છે, જમીન કેટલા પ્રકારની હોય છે, ખાતરના શું લાભાલાભ છે આવું બધું જાત તપાસથી બાળકો શીખ્યા. પરંતુ આ પ્રયોગ મર્યાદિત શાળાઓમાં જ થયો.

શિક્ષણને વ્યાપક જીવન ઉપયોગી બનાવવાનો શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓનો પ્રયાસ છૂટાછવાયા પ્રયોગ રૂપે જ રહે છે. અને શિક્ષણનું વાતાવરણ લગભગ બધા જ બાળકો માટે બોજારૂપ જ રહે છે.

વિષયોનું વિભાજન અને મહત્વ પહેલેથી જ નક્કી છે

શીખવવાની પ્રચલિત પ્રક્રિયામાં દરેક વિષય માટે એક ડબ્બો નક્કી છે. વ્યાકરણનો ડબ્બો, ભૂગોળનો ડબ્બો, ઇતિહાસનો ડબ્બો, બસ ડબ્બો જ ડબ્બો. શાળામાં જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે બાળકો તે ડબ્બો ખોલે છે, પરંતુ શાળાની બહાર આ ડબ્બાઓનો કોઈ ઉપયોગ નથી. આટલું અધુરું હોય તેમ દરેક ડબ્બાનું મહત્વ પહેલેથી જ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ મહત્વ દરેક ડબ્બા માટે કેટલો સમય ફાળવવામાં આવે છે અથવા તો કયા ડબ્બાની પરીક્ષા મહત્વની બનીવામાં આવે છે તેના પરથી સમજાય. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભાષા કે ગણિતને વધારે મહત્વ અપાય છે. જ્યારે ચિત્ર, સંગીત કે રમતગમતને બિનજરૂરી માનવામાં આવે છે. બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માટે દાખલાઓ ગણાવવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રયોગો કે પાયાના પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલ પદ્ધતિઓ દ્વારા શીખવાની જરૂરીયાત ઓછી મહત્વની સમજવામાં આવે છે.

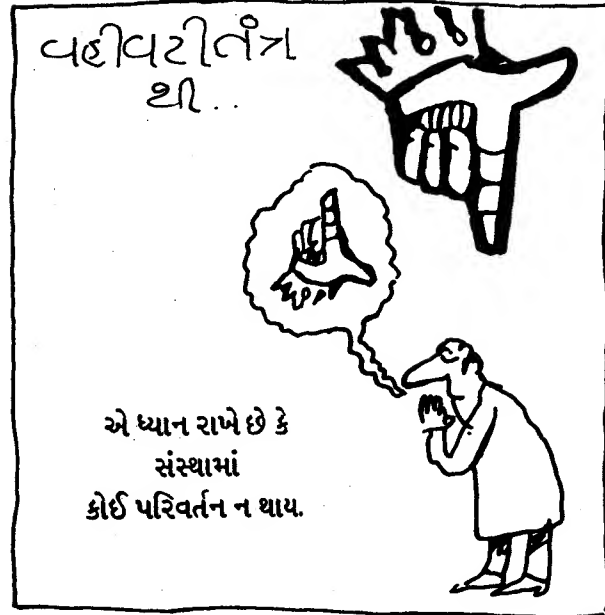

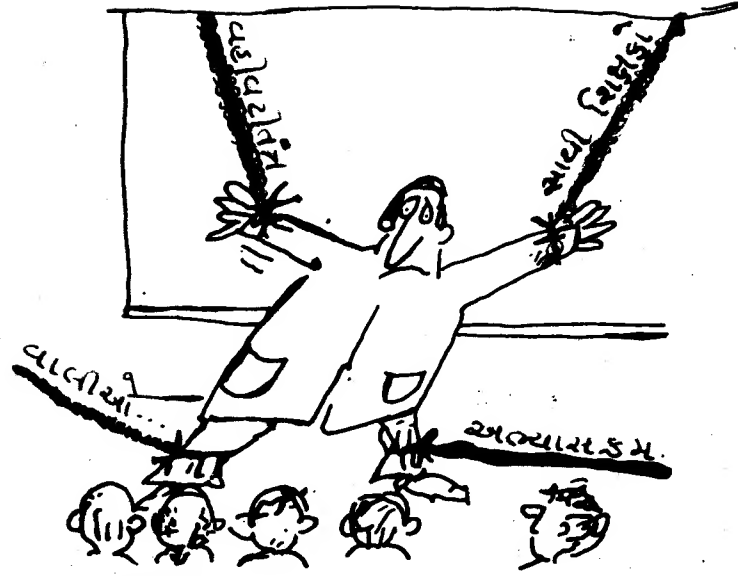
ચિત્ર વિચિત્ર માણસોથી ચલાવાતી દુનિયા

આખરે આ શિક્ષક છે કોણ ?
શું તે બાળકોના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનો ઘડવૈયો છે ?

કે માત્ર મશીનનો એક ભાગ છે,
જે શિક્ષણ વ્યવસ્થા ટકાવી રાખે છે?
હકીકત તો એ છે કે તે પોતે અનેક દબાણો અને સાંકળોથી બંધાયેલો છે.

આ
શિક્ષકોને
કેટલી
આઝાદી
અપાય છે?

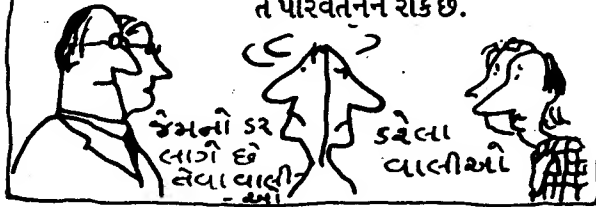

સામાન્ય રીતે શિક્ષકો
વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થા
સ્વીકારીને ચાલે છે
અને આ રીતે તે આ મશીનનો
એક મહત્વનો ભાગ છે.

વાલીઓ શિક્ષણ અને
સમાજને જોડનારી મહત્વની કડી
છે. તેઓ શૈક્ષણિક અને સામાજિક
પ્રક્રિયાઓ પર અસર પહોંચાડી
શકે છે. પરંતુ મોટે ભાગે તેઓ
પરિવર્તન રોકે છે.

કેટલાક વાલીઓ
પરિવર્તનથી ડરે છે તો કેટલાક
વાલીઓ જે છાત્રાઓમાં લખીને કે
ભાષણબાજી કરીને ડરાવી શકે છે,
તે પરિવર્તનને રોકે છે.

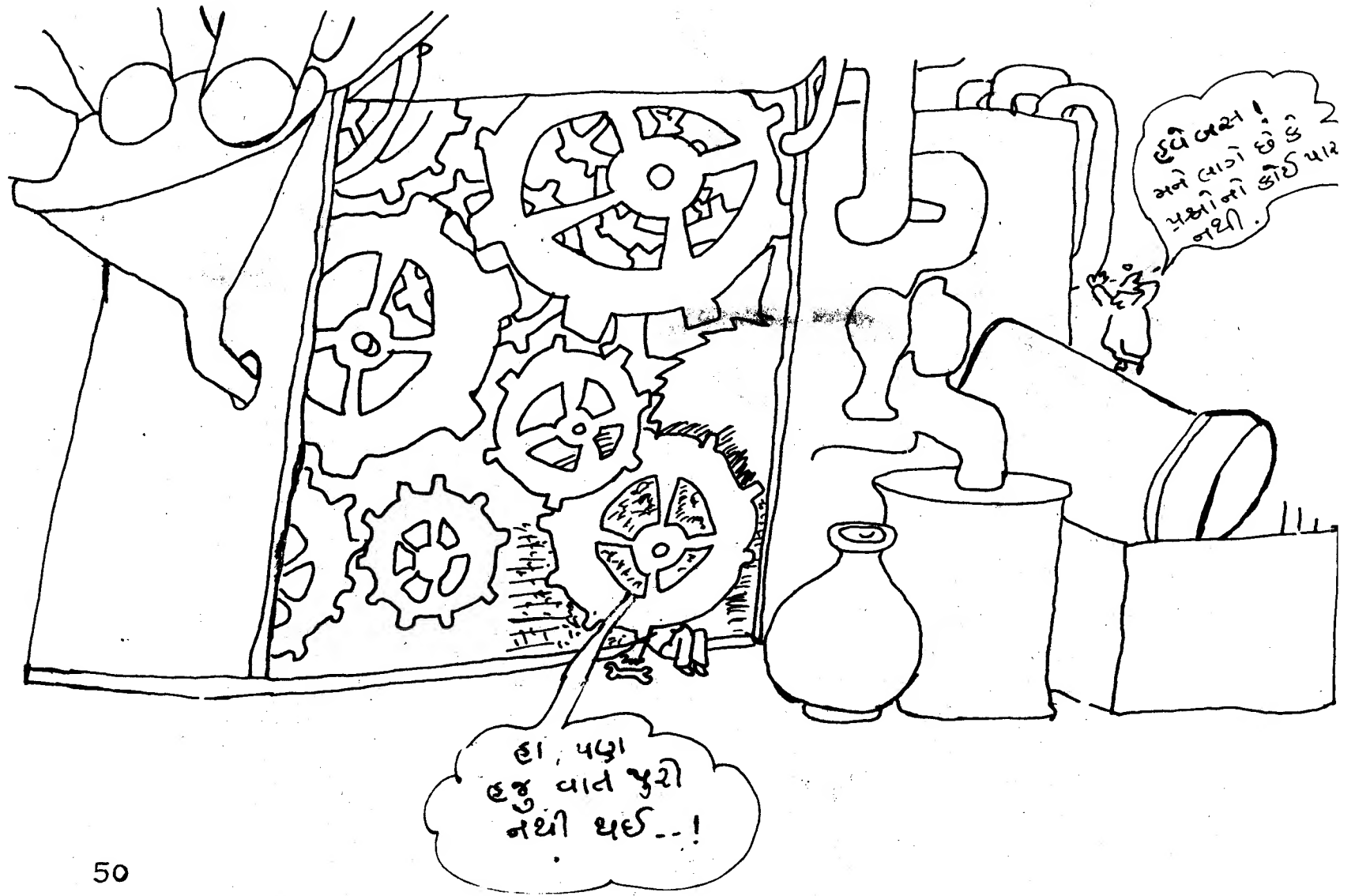
અભ્યાસક્રમથી નિર્ણયક અને નિર્ણાયક
અભ્યાસક્રમની ટીકા તો બધા જ
કરે છે. પરંતુ શિક્ષકે તે જ ભણાવવા
પડે છે, કારણ કે વરસના અંતે તેની
પરીક્ષા છે.

શું આપણે
અભ્યાસક્રમ પર કંઈક
વાત કરીશું. (હું મળું
છું કે બધું દમ વગરનું
છે.) છતાં લેના પર
વાત કરીએ... તો

ચાલો...
લખો!!!

ગાઈડમાંથી
લખાવું...
કે ચો
પડે
માં
થી.

તમે એટલું તો સ્વીકારશો
જ કે સમસ્યાઓ બધાને
નકે છે. એટલે જેઓ સફળ
થાય છે તેઓ વધારે
હોશિયાર છે તેમ સાબિત
થાય છે. બાકીના કોઈ છે
કે તેમને મનોવૈજ્ઞાનિક
પ્રશ્ન છે.....!!

અં... આટલી બધી ઉલાવળ !! માનું છું
કે વ્યક્તિગત તફાવતની કંઈક અસર
હોય છે. પરંતુ એ તફાવત માત્રથી
બધું સમજી ન શકાય. નહોતર
ફરીથી આપણે શરૂઆત પર
પહોંચી જઈશું કે... સંપૂર્ણ કુટુંબના
બાળકો વધારે હોશિયાર હોય છે,
કામચાલ બીવડે છે... નારે ના મારા
આઈ! વાત કંઈક એથી એ વધુ
જટિલ છે.

પણ એ વાત
તો સાચી ને કે
શાળામાં બધા
સાથે એક સરખું
વર્તન કરવામાં
આવી છે ?

આજ તો સમસ્યાનું
મૂળ છે. એક સંપૂર્ણ
કુટુંબ અને એક
ગરીબ કુટુંબના
બાળકમાં કેટલા
બધા તફાવત છે !

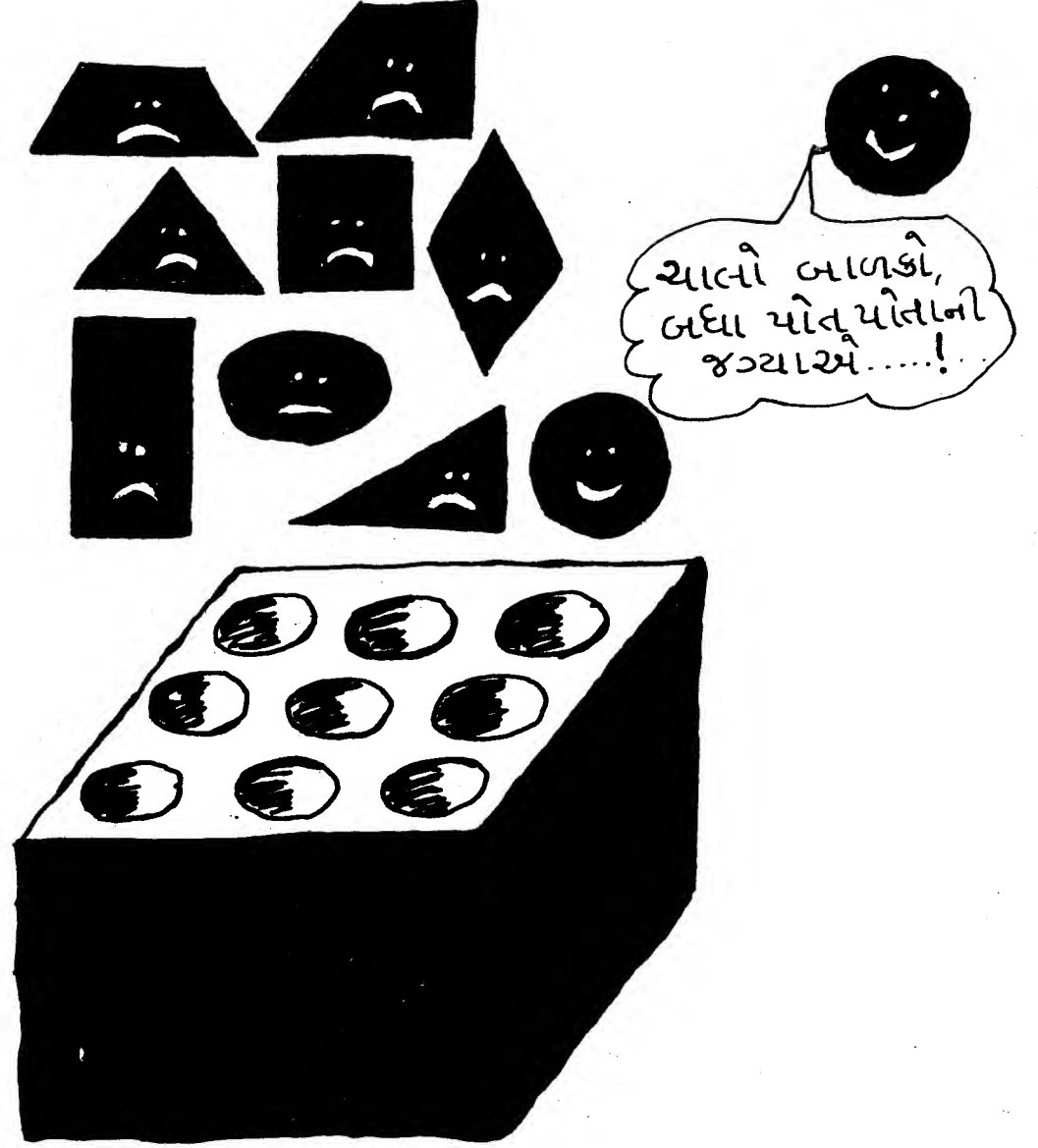

બાળકો આ તફાવત તેમના દફતરમાં
ભરીને શાળામાં આવી છે. એવી
દાલલતમાં એક સરખો વ્યવહાર એ
તફાવતને સધાવત શકે છે, એટલું
જ નહિ, તફાવતને
વધારે છે !

આ શરૂઆત
નો તફાવત
વળો શું
છે ?

શાળા
સામાજિક અને
સાંસ્કૃતિક
વિવિધતાઓની
અવગણના કરે છે.

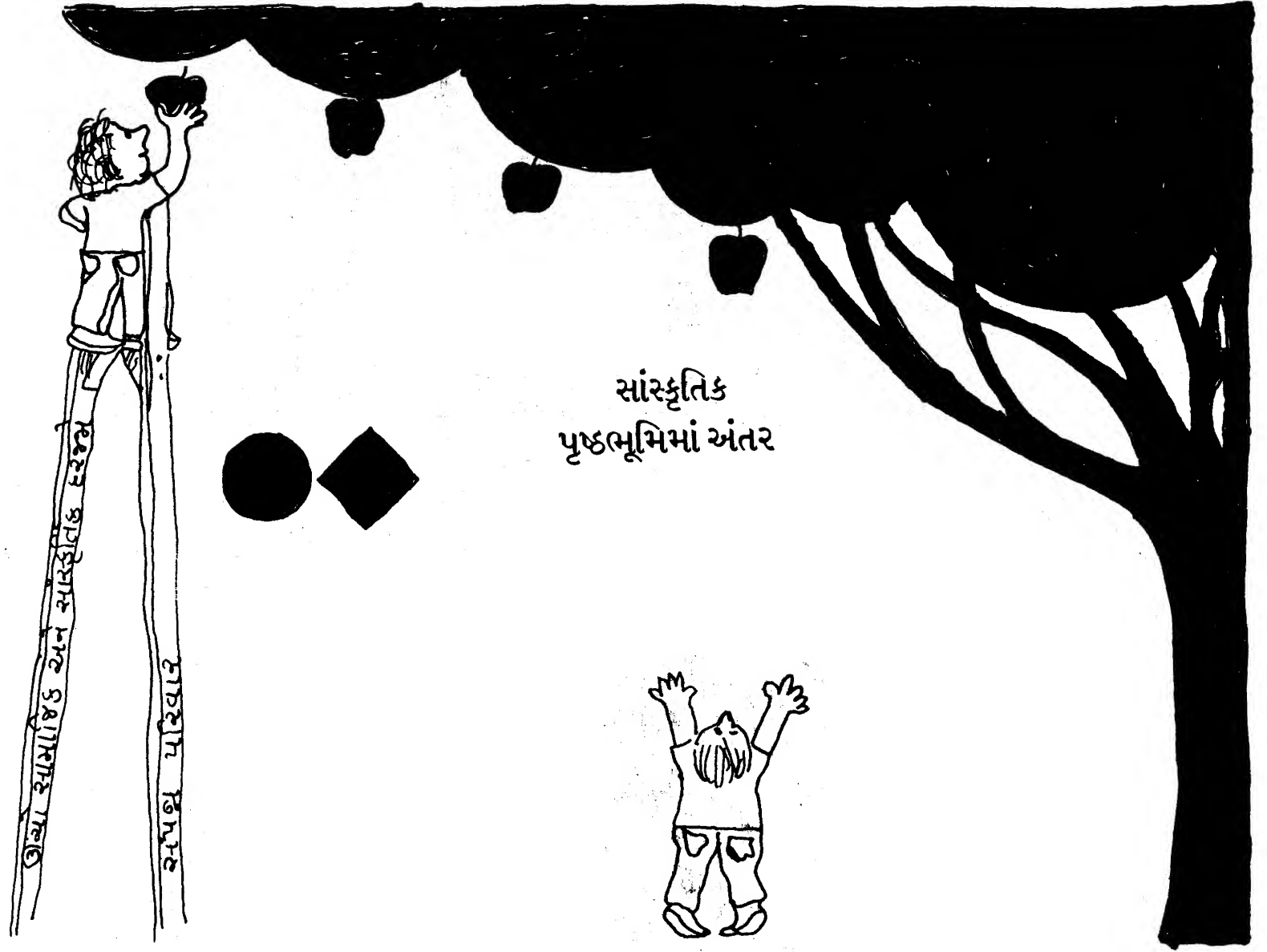

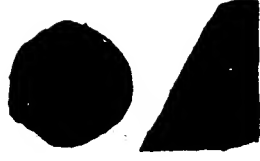

રહેણી કરણીનો ફેર

બધા એ સમજે છે કે સફળતા માટેના મહત્વના અંગો ઘરની હાલત, રહેવાની જગ્યા, છે. ખાસ કરીને એવા તબક્કે જ્યારે આસપાસના લોકો અને વાલીઓ બાળકે જુદા જુદા રસ્તામાંથી એક દ્વારા બાળકોના શિક્ષણ માટે રસ્તો પસંદ કરવાનો હોય. ઘરની અપાતો સમય - આ બધા બાળકની આર્થિક હાલત મોટેભાગે આ વખતે નિર્ણાયક બને છે.

શાળા બહારની જીંદગીનો અનુભવ

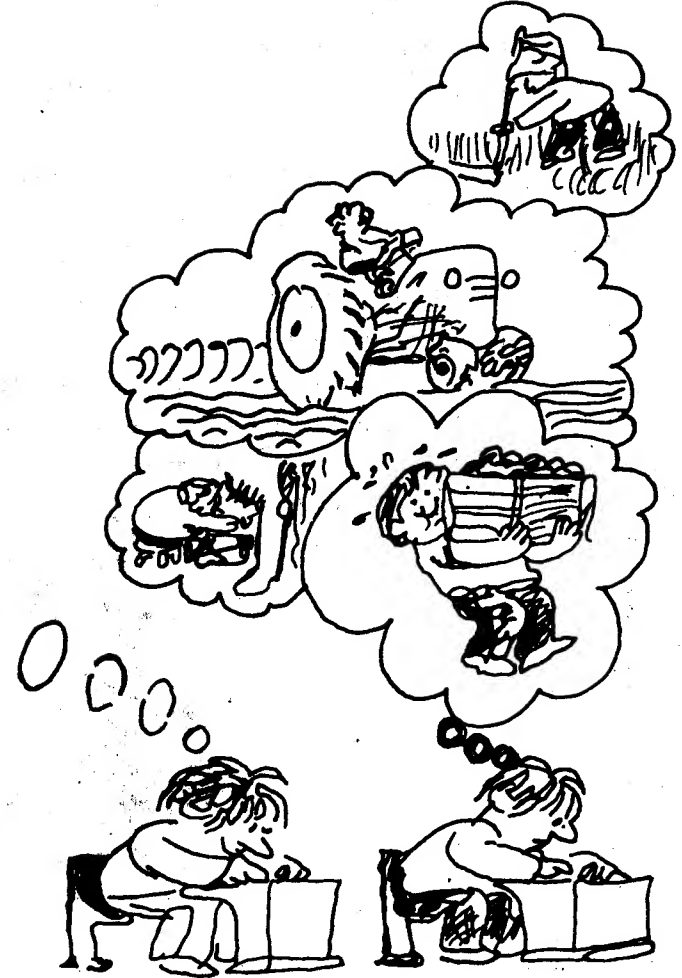
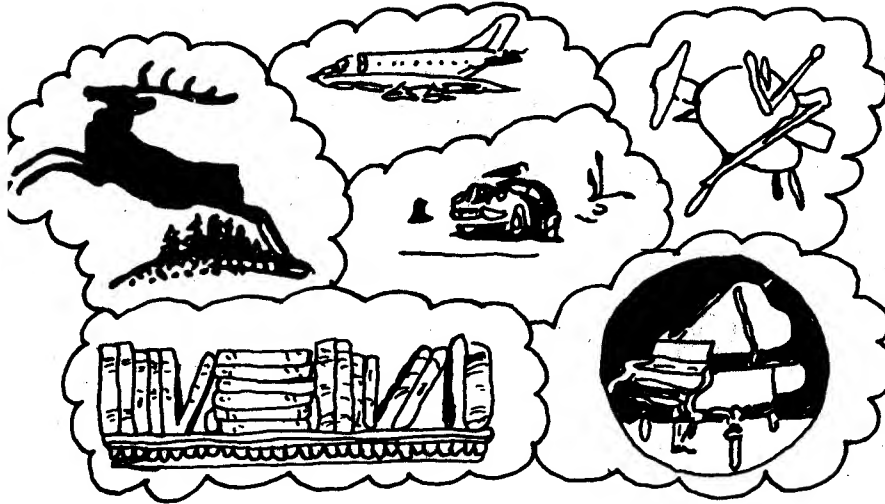
બાળકો કે નવયુવાનોની જીંદગીનું એક મહત્વનું પાસું છે શાળા બહાર થતા અનુભવો.

જુદા જુદા વર્ગોના બાળકોના અનુભવો જુદા જુદા હોય છે. સામાન્ય રીતે સુખી કુટુંબના બાળકોના અનુભવો શાળા શિક્ષણને અનુરૂપ હોય છે અને તેથી શિક્ષણમાં તે મદદરૂપ બને છે.

પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત અન્ય સામયિકો, દેશ વિદેશનું સાહિત્ય, પ્રવાસ, પર્યટન, નાટક,

સંગીત, સામાજિક વર્ગને અનુરૂપ રેડિયો ટી.વી.ના કાર્યક્રમો આ બધું શાળામાં સફળતા અપાવવામાં મદદરૂપ બને છે.

આ અનુભવોથી વિપરીત ખેડૂતો કે શ્રમજીવીઓના બાળકોના અનુભવોને શાળાના શિક્ષણ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી હોતી. ભલે ને તે બધા અનુભવો એટલા જ મહત્વપૂર્ણ કેમ ન હોય?

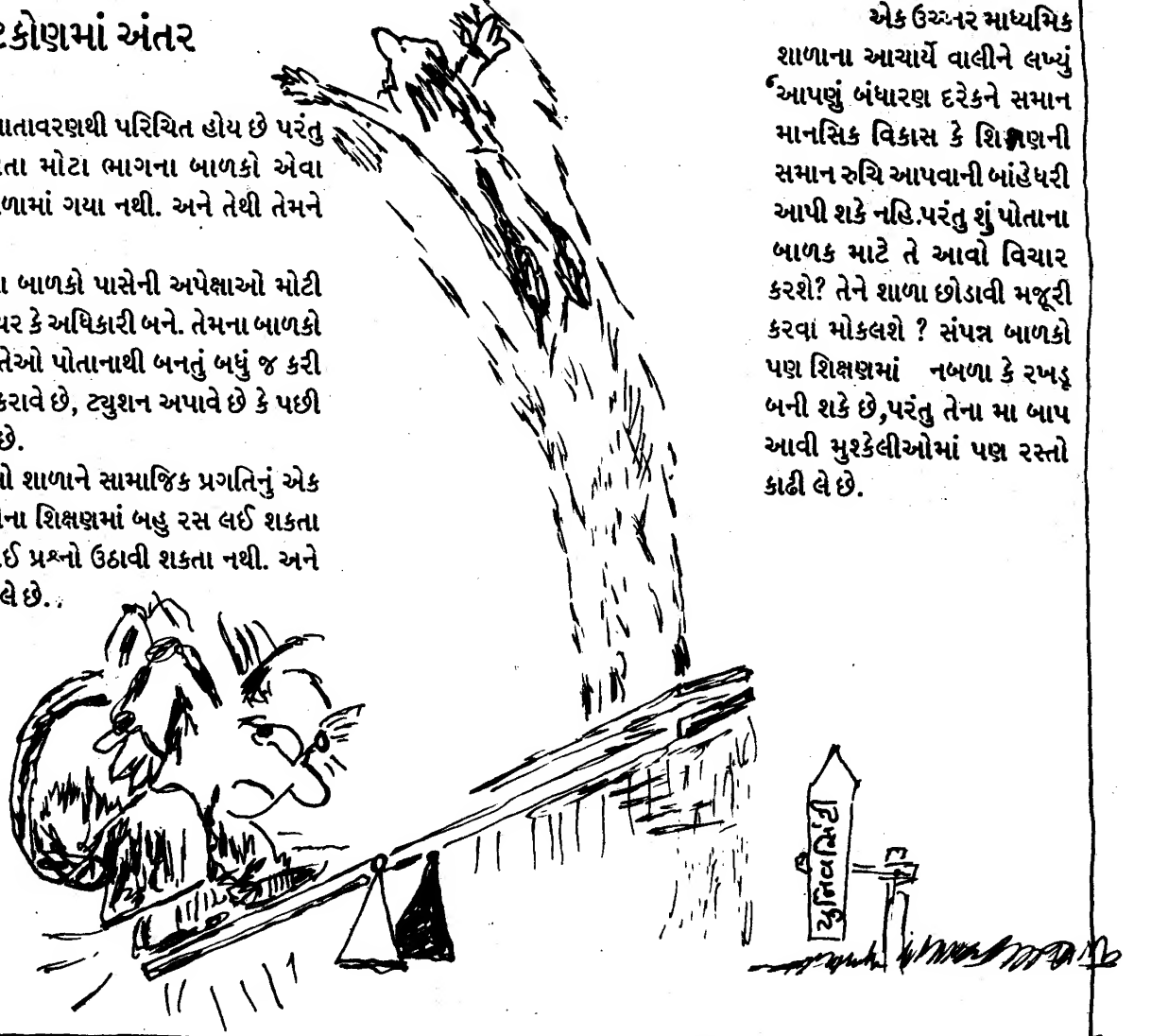
વાલીઓના દષ્ટિકોણમાં અંતર

શિક્ષિત વાલીઓ શાળાના વાતાવરણથી પરિચિત હોય છે પરંતુ આપણા દેશની શાળામાં દાખલ થતા મોટા ભાગના બાળકો એવા પરિવારમાંથી આવે છે જેઓ કદી શાળામાં ગયા નથી. અને તેથી તેમને શાળા વ્યવસ્થાનો પરિચય નથી.

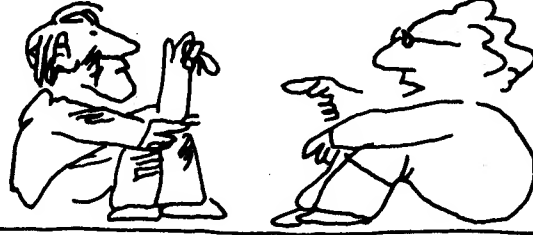
શિક્ષિત મા બાપોની પોતાના બાળકો પાસેની અપેક્ષાઓ મોટી હોય છે. જેમ કે તેઓ ડોક્ટર, એન્જિનિયર કે અધિકારી બને. તેમના બાળકો જો અભ્યાસમાં પાછા પડતા હોય તો તેઓ પોતાનાથી બનતું બધું જ કરી છૂટે છે. શિક્ષકોને મળે છે, ઘરકામ કરાવે છે, ટ્યુશન અપાવે છે કે પછી સારી ખાનગી શાળામાં દાખલ કરી દે છે.

સામે પક્ષે અશિક્ષિત વાલીઓ શાળાને સામાજિક પ્રગતિનું એક સાધન માને છે. પરંતુ પોતાના બાળકોના શિક્ષણમાં બહુ રસ લઈ શકતા નથી. શાળાની વ્યવસ્થા અંગે તેઓ કોઈ પ્રશ્નો ઉઠાવી શકતા નથી. અને બાળકોની નિષ્ફળતાને તેઓ સ્વીકારી લે છે.

એક ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના આચાર્યે વાલીને લખ્યું 'આપણું બંધારણ દરેકને સમાન માનસિક વિકાસ કે શિક્ષણની સમાન રુચિ આપવાની બાંહેધરી આપી શકે નહિ. પરંતુ શું પોતાના બાળક માટે તે આવો વિચાર કરશે? તેને શાળા છોડાવી મજૂરી કરવા મોકલશે? સંપત્તિ બાળકો પણ શિક્ષણમાં નબળા કે રખડુ બની શકે છે, પરંતુ તેના મા બાપ આવી મુશ્કેલીઓમાં પણ રસ્તો કાઢી લે છે.

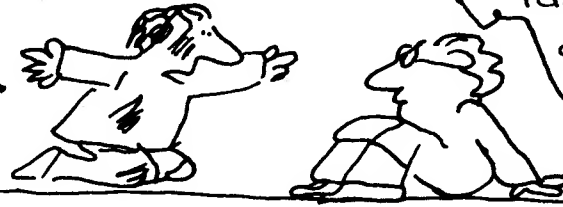
મે હું બરાબર સમજ્યો હોઉં તો
કેરવાંક બાળકો કમનસીબ હોય
છે. — અપૂરતા ધરગથ્ય સાધનો, નબળી
સંસ્કૃતિ અને વાતચીતમાં નબળા
એટલે જ સામાન્ય રીતે લેઓ
શાળામાં બિડફળ નીવડે છે.

ના દોસ્ત ! તું બરાબર નથી
સમજ્યો. શું તારું એમ કહેવું
છે કે ગરીબોના બાળકોનું
સાંસ્કૃતિક પાસું નબળું હોય છે.
લેઓની અકકલ અને રીતભાત
બોમ બાળકો કરતાં ઓછો કે
ઉતરતી હોય છે?

પહેલા તમે લેઓની અસફળતાનું કારણ લેમની
વ્યક્તિગત નબળાઈઓ... જેવીકે મંદબુદ્ધિ, મનોવૈજ્ઞાનિક
સમસ્યાઓ, ઓછી નૈતિકતા વગેરે વગેરે બતાવો. અને
હવે તમે તમારી એ સમજણને એ વર્ગમાં આરોપીત કરી
રહ્યા છો. અર્થાત તમારું એમ કહેવું છે કે અસફળતાના કારણો
લેમના સામાજિક વર્ગમાં સમાયેલા છે — વાતચીતમાં નબળા, ઊંડાણથી

વિચારવાની ટેવની અભાવ,
અને ખબર નહિ,
બીજું... શું ?

બંને લડમાં, અસફળતાની
જવાબદારી તો બાળકની
અથવા પરિવારની જ છે ને!
તમારા મલે તેમાં શાળા
કે સમાજનો ફરો
લેવા દેવા નથી

આ લડ મૂળવાતની અવગણના
કરે છે તે એ કે શાળા કક્ષ
એક જ પ્રકારની સંસ્કૃતિ લાદે
છે. એટલે જે બાળકોની સંસ્કૃતિ
કંઈક જુદી છે, તેઓ પાછળ રહી
મથ છે.
નબળાંઈ કેવળ એક
જ કારણથી છે - એક
લાદવામાં આવતી
સંસ્કૃતિ !

▶... યાંત્રિક શિવાય બીજું કંઈક પણ છે. શાળામાં કેવળ જ્ઞાન જ પ્રાપ્ત નાથી થતું, વ્યાવહારિક મૂલ્ય, સામાજિક માપદંડ વગેરે પણ મળી છે.

વ્યવસ્થા, સમયાનુસાર કામ, શિક્ષણ, આજ્ઞાપાલન, મેન્ટી-આ બધું જ બાળકોને પ્રાથમિક શાળા શીખવે છે! એ બધું શું ખોટું છે?

આ બધા તો કહેવાતા મૂલ્યો છે!

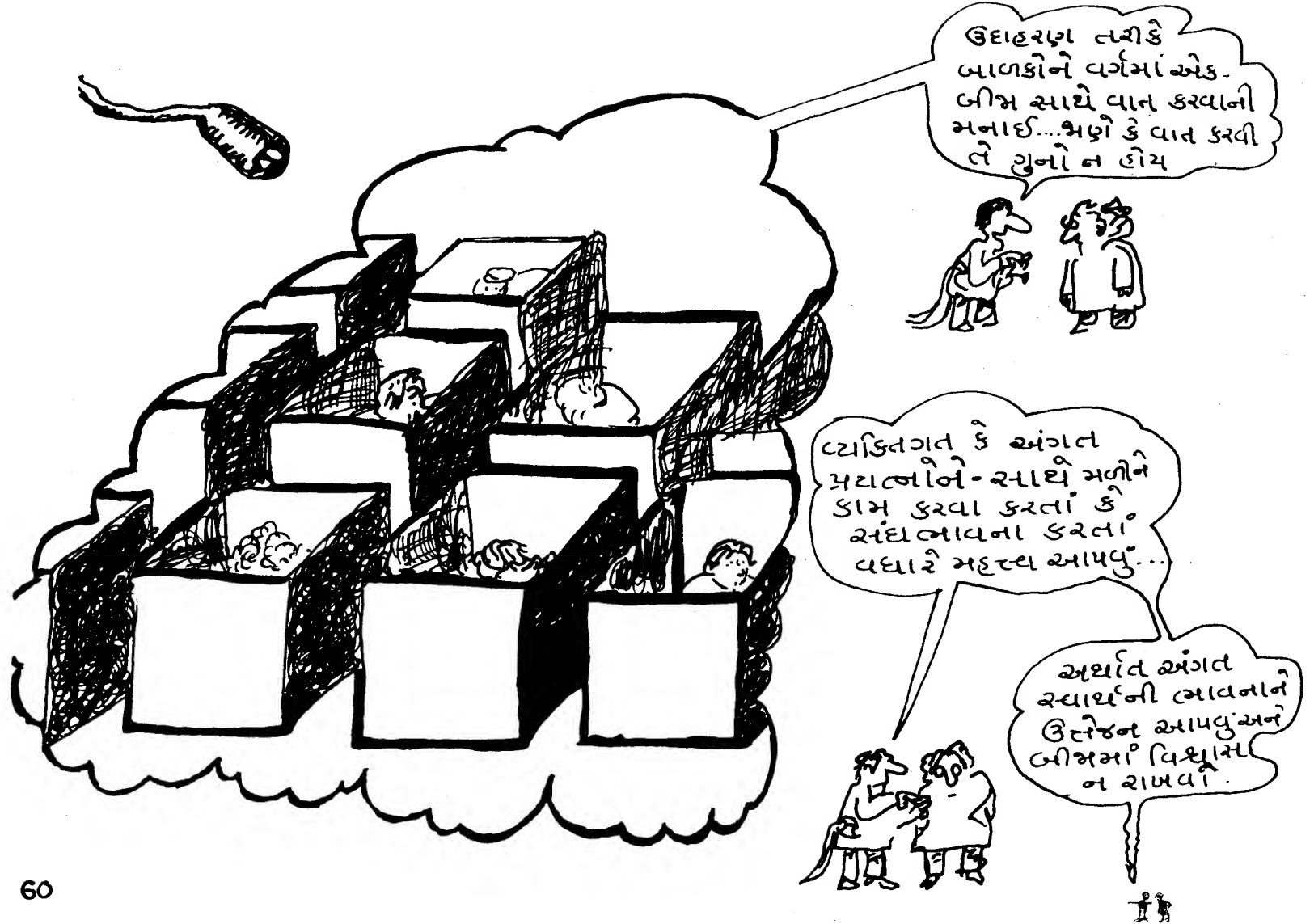
પરંતુ, બીજું પણ કંઈક છે, જે દિવસો દિવસ અને વર્ષોવર્ષ ભણાવવાની પદ્ધતિઓને કારણે પ્રચલિત થતું આવે છે.

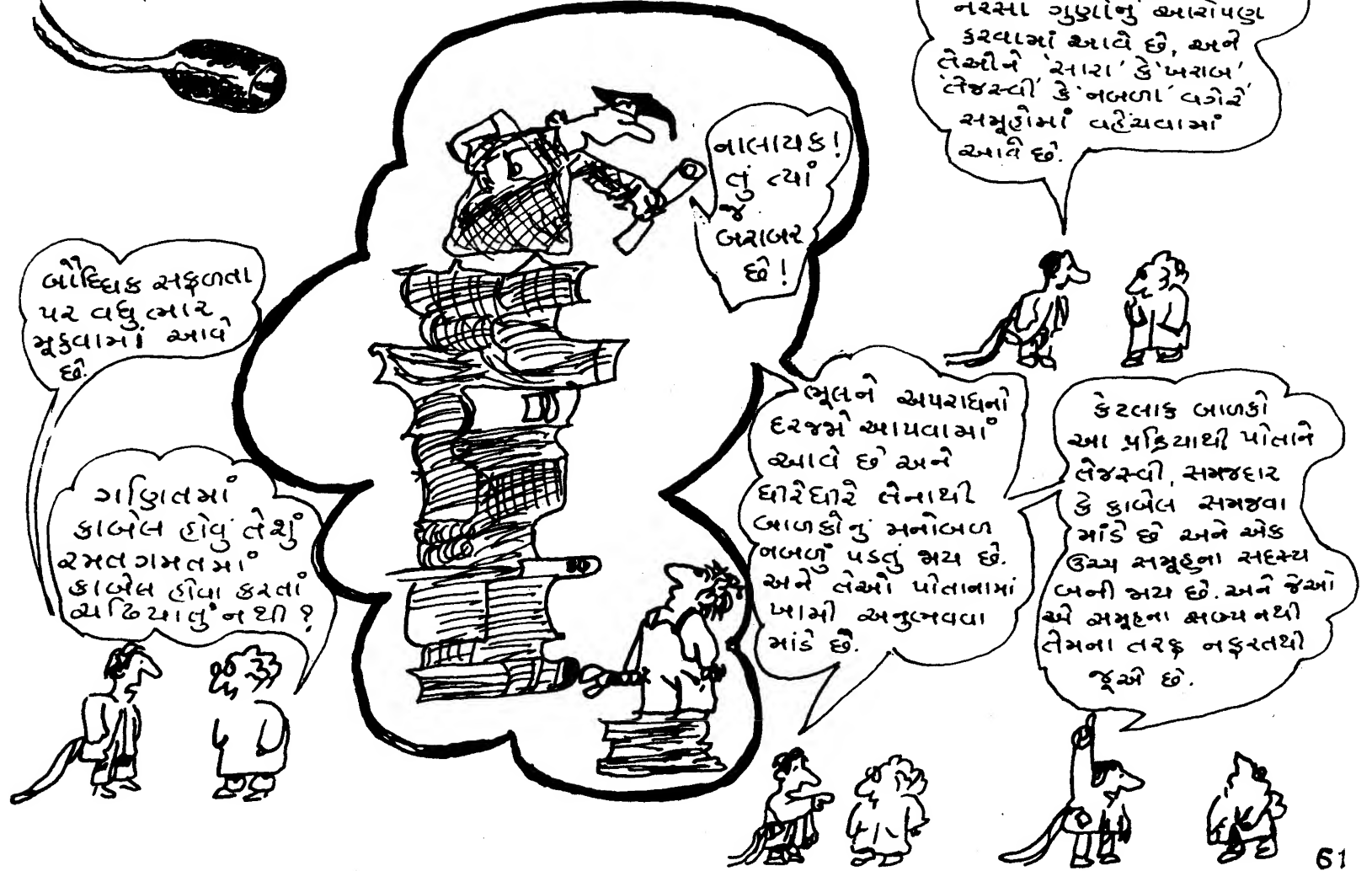
ઉદાહરણ તરીકે...?

અંગત સ્વાર્થ અને સ્પર્ધાની ભાવના

લઘુતાગ્રંથીથી પીડાવું

આદેશો અને હુકમોનું ચૂપચાપ પાલન કરવું

એક જગ્યાએ બેસીને
સોફા જમાવનાર
શિક્ષક

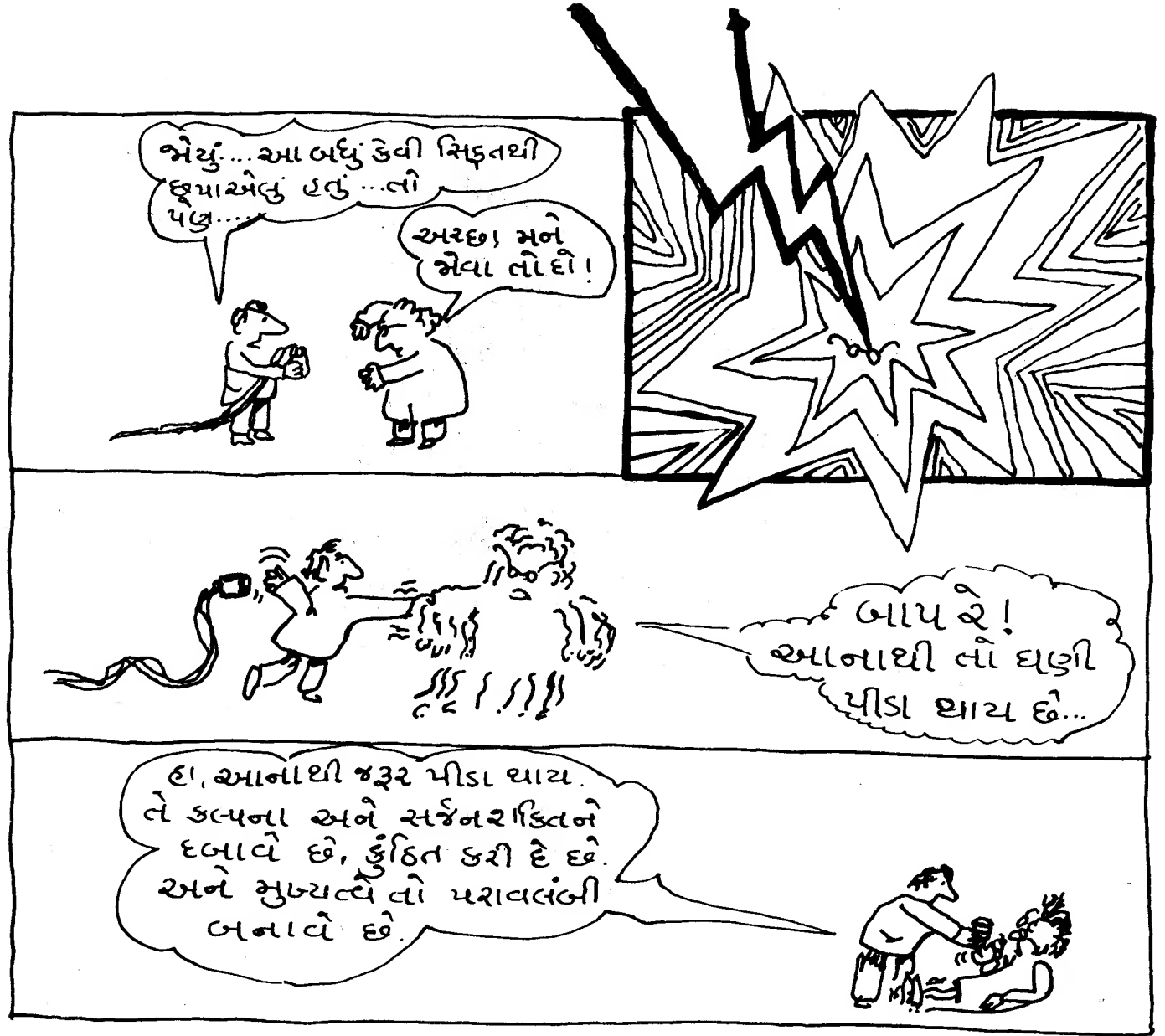

જે ન બદલાવાની
વૃત્તિનો શિકાર બને
છે. અને છેવટે બાળકોમાં
ચૂપચાપ આજ્ઞાપાલન
કરવા રહેવાની ટેવની
વિકસાવે છે...

અને એ રીતે બાળકોને 'મોટા',
'નાના', 'અધિકારી', 'નોડર' જેવા
વિશિષ્ટતાની પરિચય કરાવવામાં
આવે છે અને આપણને એક નેતાની
આવશ્યકતા છે તેવું ઠસાવવામાં
આવે છે.

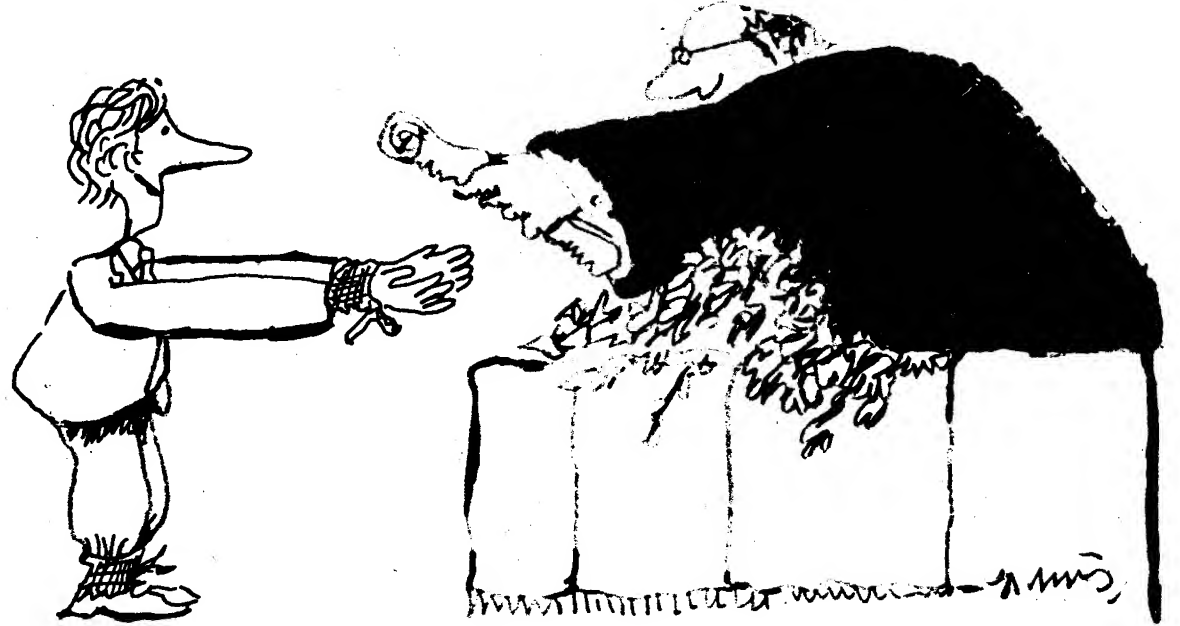

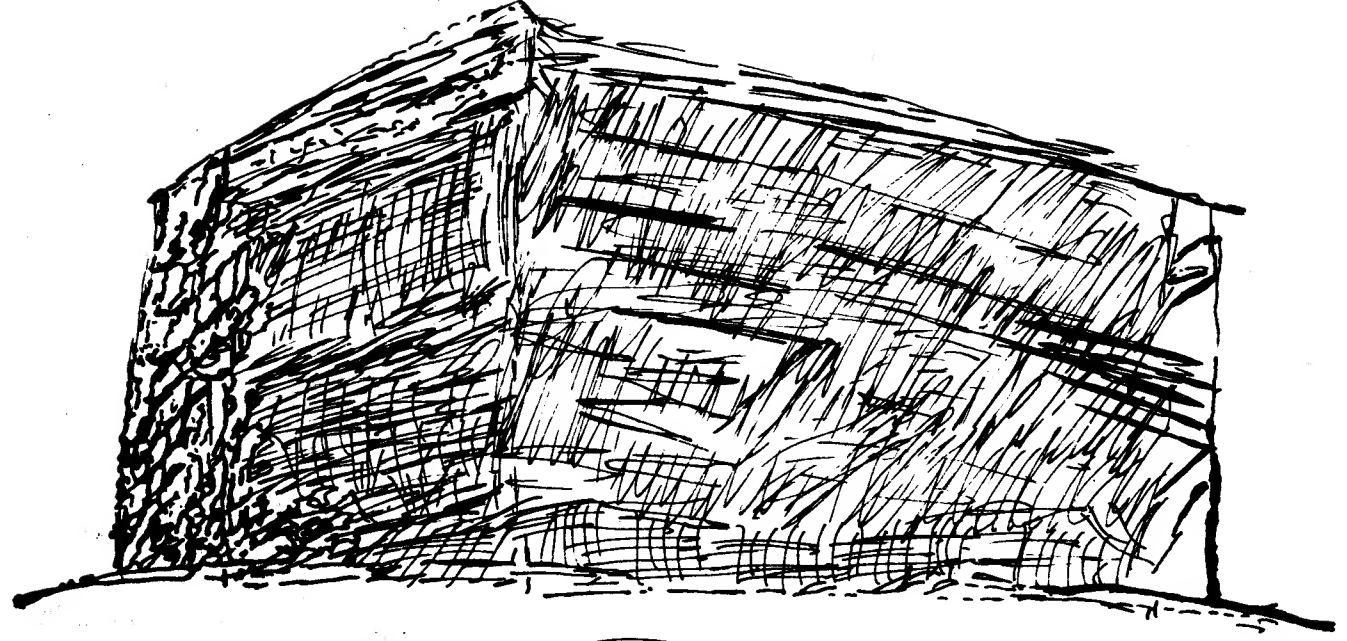

શાળા આપણને આપણી પોતાની ભાષા પણ બરાબર ભણાવતી નથી તો પછી બીજી ભાષાઓની તો વાત જ શું કરવી? શાળા નથી આપણને ગાતાં શીખવતી કે નથી આપણા હાથપગનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું શીખવાડતી. એક દર્દી કે બાળકની સંભાળ કેમ લેવી? પોતાનું આરોગ્ય કેવી રીતે સાચવવું, સંસ્થાઓ કે સરકારી તંત્રના જંગલમાંથી માર્ગ કેવી રીતે કાઢવો? આવું કશું શાળા શીખવાડતી નથી.

મોટા ભાગના લોકો ગાવા વગાડવાનું જાણતા નથી એટલે પછી લાખો કેસેટો વેચાય જ ને! સમતોલ આહાર વિશે કશું ભાન ન હોય એટલે પછી હોટલોને ખાણી-પીણી માટે અને ડોક્ટર તથા દવા કંપનીઓને સારવાર માટે પૈસા આપે જ ને! ટપકતો નળ કે બગડી ગયેલો રેડીયો રીપેર કરતા ન આવડે એટલે...

આવું એટલા માટે છે કે આપણે માની લીધું છે કે શાળાનું ધ્યેય કારીગર કે ગ્રાહક પેદા કરવાનું અથવા તો સરકારના વિવિધ વિભાગોમાં કામ કરતા કર્મચારીઓ પેદા કરવાનું છે.

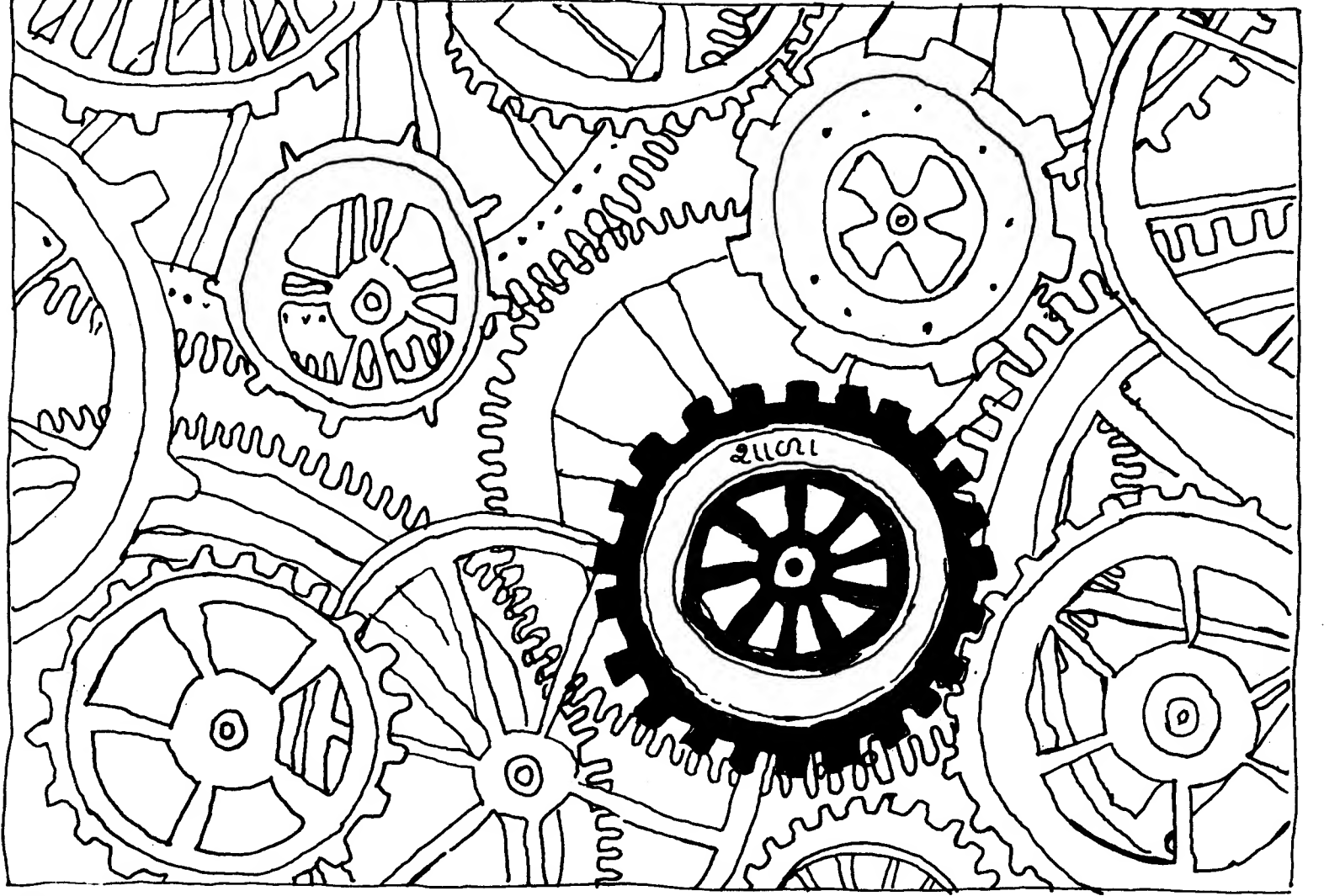

વિદ્યાર્થી	વાલીઓ	શિક્ષકો
શું પરિવર્તન લાવવાની તેમની કોઈ શક્તિ છે ?	શું તેમને ભય નથી કે પોતાના બાળકોને ડીગ્રી આપતી વ્યવસ્થાને પડકારશે તો તેમના બાળકોનું શું થશે ? જેમને આ વ્યવસ્થાથી સૌથી ઓછો ફાયદો થાય છે - ખેડૂતો અને કામદાર વર્ગ તેમની પાસેથી પ્રતિક્રિયાની વધારે આશા રાખી શકાય. પરંતુ શું તેઓ કહેવાતા સમજદાર લોકોની એ દલીલનો સ્વીકાર કરી લેતા નથી કે તેમના બાળકો આજસુધી, બુધ્ધિ છે વગેરે..... આવા વર્ગના એક - બે બાળકો સફળ બને તો ઢોલ નગારા વગાડીને પ્રચાર કરવામાં આવે છે કે જૂઓ તમારા વર્ગના બાળકો કેટલા બધા આગળ વધી શકે છે ? આ શું મૂરખ બનાવવાની વાત નથી ?	શું તેમની પાસે વ્યવસ્થા સ્વીકારી લેવાનો કે રાજીનામું આપી દેવા સિવાયનો કોઈ વિકલ્પ છે ?

શાળા પોતે સામાજિક વ્યવસ્થાનો એક ભાગ છે

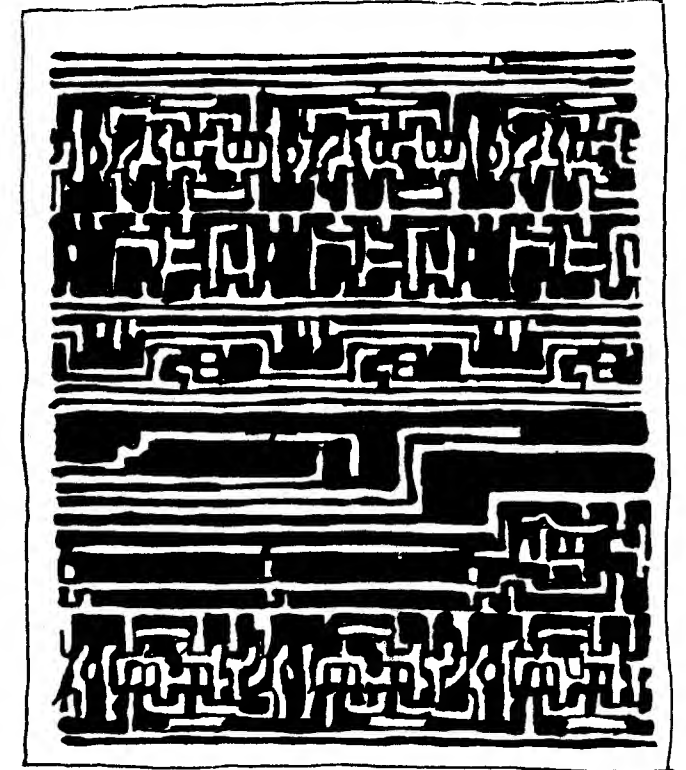
શું એક ભાગ છે ?

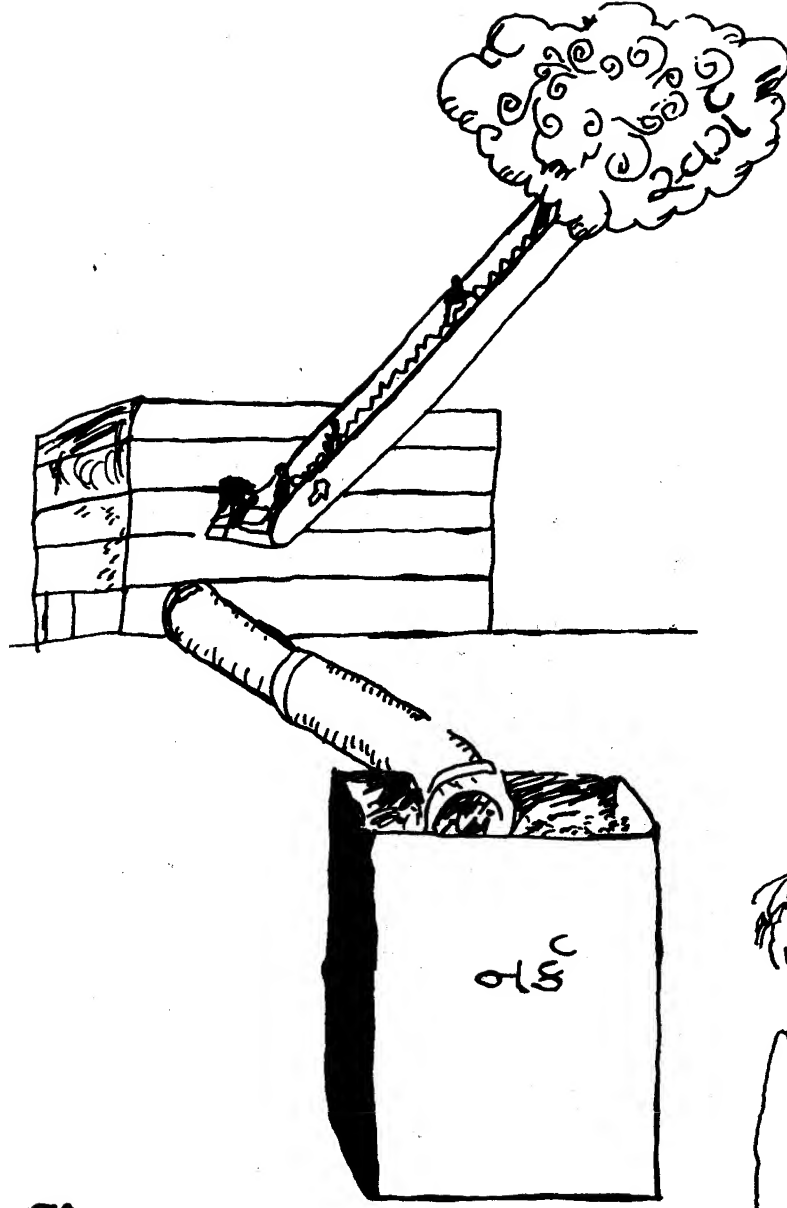

હંમેશાં એવું કહેવાતું આવ્યું છે કે શિક્ષણનો એક માત્ર ઉદ્દેશ નવી પેઢીના બાળકોને પુષ્ટ ઉંમરની વ્યક્તિના જીવન માટે તૈયાર કરવાનો છે .

પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ વાત પણ સમજવી પડશે કે કેવા પ્રકાશનું શિક્ષણ કે માહિતી બાળકોને આપવી તે સમાજની ઉત્પાદનની પધ્ધતિઓ જ નક્કી કરે છે.

કેવા મૂલ્યો અને કેવી વર્તણૂંક માટે તાલિમ આપવી તે પણ ઔદ્યોગિક આર્થિક વિકાસ જ નક્કી કરે છે.

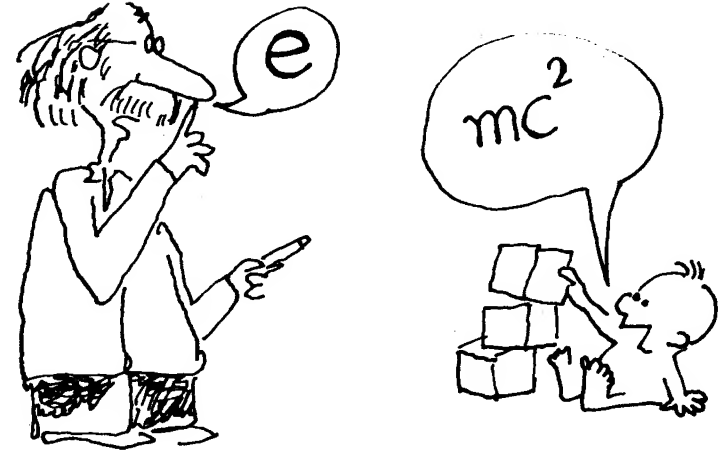

આજકાલ ઔદ્યોગિક સમાજમાં સામાજિક જીવનના ભાગલા એવી રીતે પડેલા છે કે એક બુદ્ધિજીવી વર્ગ વ્યવસ્થા, સંચાલન વહીવટી કાબૂ અને વૈજ્ઞાનિક તાંત્રિક વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં રાખે અને બાકીના લોકો બીજા કામો કરે. આ રીતના શ્રમ વિભાજનમાં સમાજ બે વર્ગમાં વહેંચાઈ જાય છે. સમાજની ટોચ પર ગણતરીના થોડાક લોકો હોય છે જેમની પાસે ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તાંત્રિક જાણકારી હોય છે. જ્યારે બાકીના લોકો કારખાનાઓ, દુકાનો, કાર્યાલયો કે પછી ખેતીમાં કાળી મજૂરી કરે છે, જેના માટે શિક્ષણની કોઈ જરૂર નથી.

આ જ તર્કના આધારે શાળા પણ બાળકને પાસ નાપાસ કરે છે. આથી ક તરફ કેટલાક બાળકો કોલેજોમાં જઈ ઉચ્ચ શિક્ષણની મદદથી તજજ્ઞ બની જાય છે જે પાછળથી યોજનાઓ બનાવે છે, અધ્યાપકો બને છે, સંચાલન કરે છે. બાકીના લોકોનું ભવિષ્ય તેઓ નક્કી કરે છે. બીજી તરફ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાંથી ફેંકાઈ ગયેલા લોકો નાની મોટી સેવાઓના કામો કરવા લાગી જાય છે.

શિક્ષણ વ્યવસ્થા આવું ન કરતી હોય તો ઓછા મહત્વના કામો માટે માણસો આપણે ક્યાંથી લાવત ?

આમ શિક્ષણ વર્તમાન સામાજિક વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે.

“જેને આજકાલ આપણે શિક્ષણ કહીએ છીએ તે એક એવો માલ છે જે શાળા નામના કારખાનામાં તૈયાર થાય છે, જે કોઈ વ્યક્તિ આ માલ મેળવવામાં સફળ થતો જાય તેમ તેમ તેનું સ્થાન આ મૂડીવાદી સમાજ વ્યવસ્થામાં ઉપર ઉઠતું જાય છે. આ રીતે શિક્ષણ સમાજમાં એક નવો મૂડીવાદી વર્ગ ઉભો કરે છે. જે કહે છે કે આ પ્રકારના શિક્ષણથી સમાજને ફાયદો થાય છે.”

- ઈવાન ઈલિય

જો થોડા લોકોને જ ડીપ્લોમા કે ડીગ્રી મળતા હોય બાકીનાને નહીં, જો મહેનત કરનારાઓને બદલે સંપત્તિ લોકોની સંસ્કૃતિને જ વધારે મહત્વની મનાતી હોય અને જ્યારે પરીક્ષાઓ દ્વારા ચયનની પ્રક્રિયા અનીવાર્ય મનાતી હોય ત્યારે સમાજ બે વર્ગમાં વહેંચાઈ ન જાય તો જ નવાઈ. આવા સમાજમાં વિચારનારા, આદેશો આપનારા અને વહીવટ કરનારા થોડા લોકો હોય. અને એક વિશાળ સમૂહ આ આદેશનું પાલન કરતા હોય ત્યારે આવી સમાજ વ્યવસ્થા જ ગોઠવાય.

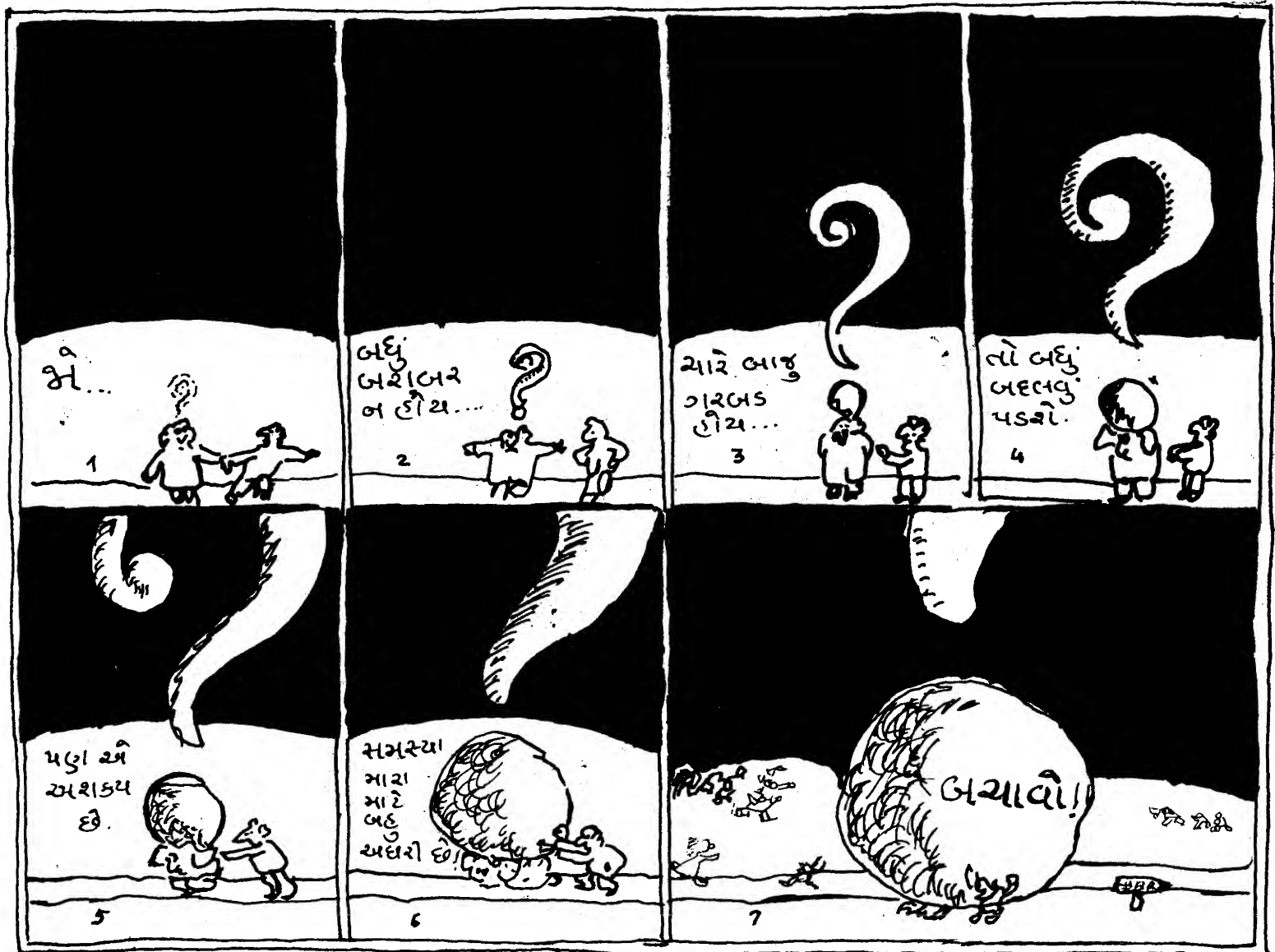
શોષણ આધારિત સમાજ રચના ટકાવી રાખવામાં શિક્ષણનો મોટો ફાળો છે. કારણ કે તે એવી સમજણ વિકસાવે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણથી જ માન મરતબો અને સુવિધા ભરેલું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

જે બાળકો ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા તેમના માટે શાળાકીય શિક્ષણ કેટલું ઉપયોગી છે તે વિચારવું પડશે. શું સારી રીતે જીવન જીવવા માટે શાળામાંથી કોઈ ઉપયોગી ભાથું તેઓ મેળવે છે ? તેઓ એ સારી રીતે જાણે છે કે શાળામાં જે કાંઈ પણ શીખવવામાં આવે છે તેનાથી તેઓ જાતે કશું કરી શકતા નથી અને તેમના રોજિંદા જીવનમાં તે કોઈ રીતે ઉપયોગી થતું નથી. શિક્ષણ એક બજાર માલ થઈ ગયું છે જેને થોડું ઘણું મેળવી લેવાથી કદાચ તમારી જાત વેચી તમે થોડા વધુ પૈસા કમાઈ શકો. આથી વિશેષ તેનો કોઈ ઉપયોગ નથી.

શાળાકીય શિક્ષણમાં અસમાનતા અને પરાવલંબનનો અનુભવ થવાથી આપણે જાતે કામ કરવાની શક્તિ અને સાથે મળીને રહેવા કે કામ કરવાની ક્ષમતા ગુમાવી દઈએ છીએ. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને યોગ્ય રીતે મુલવવાની અને સત્યનો પક્ષ લેવાની તાકાત પણ ખોઈ બેસીએ છીએ. અને આ રીતે વૈકલ્પિક પદ્ધતિ અંગે વિચારી શકતા નથી.

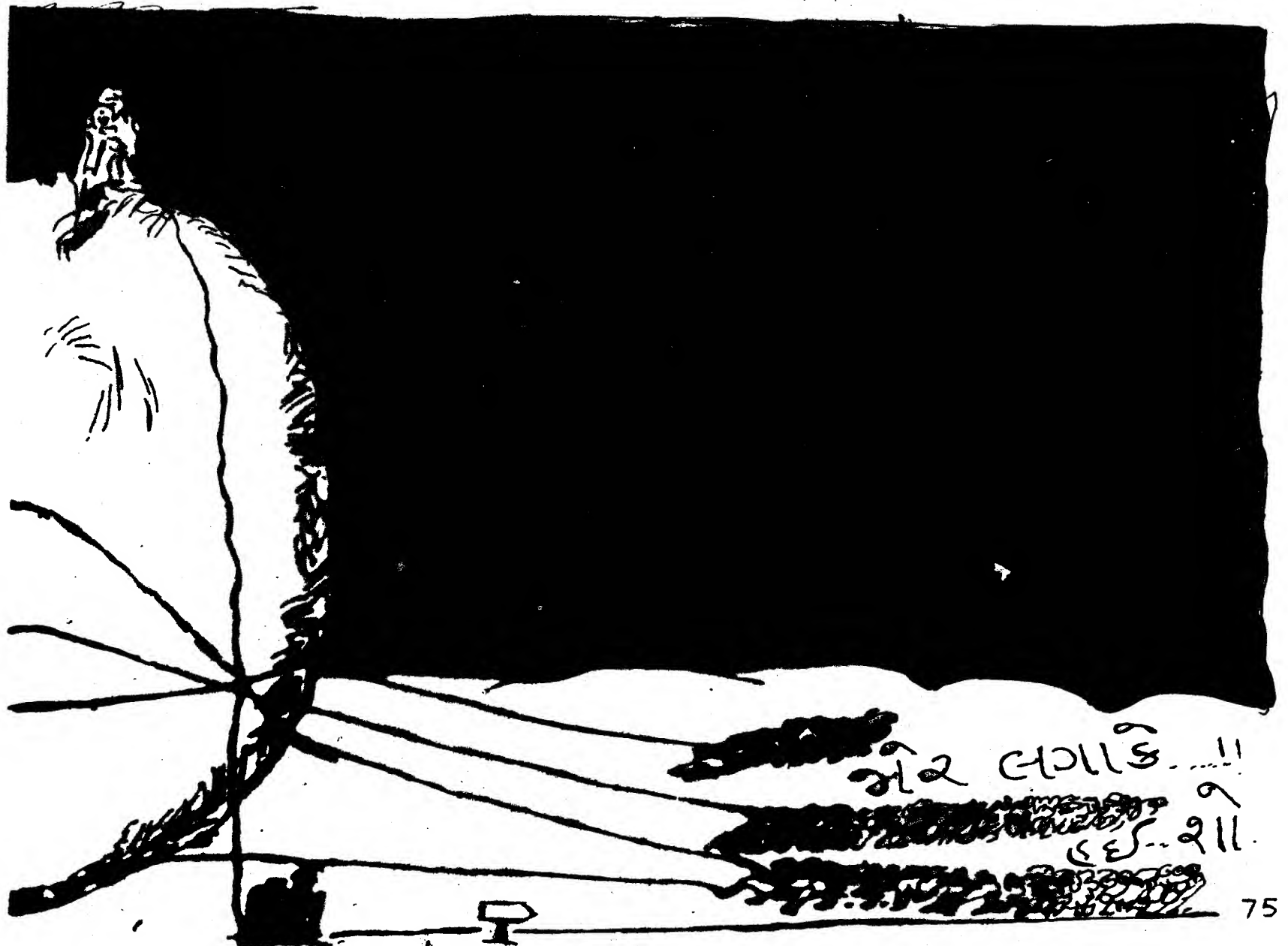

તમ ઉતા
પરિવર્તન
તા
થાય જ
.....

આ અવસ્થા તો
તોડતી જ
પડે...!!

હા, કંઈક ખબરખાટ
તો જણાય છે.

“ભય : શાળા !” નો ઇતિહાસ

૧૯૭૪ની વાત છે. હોશંગાબાદ વિજ્ઞાન શિક્ષણ કાર્યક્રમે મારા જેવા અનેક લોકોને એકબીજાના મિત્ર બનાવી દીધા હતા. અમારામાંથી કોઈ શિક્ષણશાસ્ત્રી કે શિક્ષણ વિષયક ડિગ્રીધારી નહોતા. પરંતુ ગ્રામ્ય પરિવેશની શાળા વ્યવસ્થા, રાજ્ય સરકારની ભૂમિકા તથા જુદા જુદા સામાજિક પ્રશ્નોને કારણે એવી સમજણ વિકસી હતી કે હોશંગાબાદ વિજ્ઞાન શિક્ષણ કાર્યક્રમ માત્ર વિજ્ઞાન સુધી સિમિત ન રાખવો જોઈએ. તેને સામાજિક સંદર્ભ સાથે જોડવો પડશે. આ અનુભવ એવો હતો કે કોઈ પુસ્તક તેનો ભાગ્યે જ ઉત્તર આપી શકે.

આ દરમિયાન સાથી અરવિન્દ ગુપ્તા, જે તે સમયે આઈ.આઈ.ટી. કાનપુરથી હોશંગાબાદ આવતા હતા, તેમણે બનખેડી ખાતેની કિશોર ભારતી સંસ્થાના પુસ્તકાલયમાં ‘ડેન્જર : સ્કૂલ’ નામનું પુસ્તક જોયું. એક એક કરીને બધાએ તે વાંચ્યું, અને બધાને એવી લાગણી થઈ કે જાણે જીનીવામાં તૈયાર થયેલ આ પુસ્તક હોશંગાબાદ જિલ્લાના અનુભવો પર જ આધારિત ન હોય !

અમારામાંથી કોઈ પણ તે સમયે ‘આઈડેક’ નામની સંસ્થાને જાણતા નહોતા. હું તો આજે પણ જાણતો નથી. સૌથી સુંદર તો હતી પુસ્તકની રજૂઆત. ચિત્ર, કાર્ટૂન, કે કટાક્ષની ભાષાથી એક ખૂબ જ જટિલ અને રાજનીતિથી જોડાયેલ વિષયને એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવેલ કે જાણે શિક્ષણ સાથે જોડાયેલ દરેક વ્યક્તિના અનુભવો સાથે સહજ રીતે જ મેળ ખાતો હોય. શિક્ષણના રાજકારણ, ખાસ કરીને એક વર્ગ વિશ્લેષણની આ સુંદર રજૂઆતે મોટા ભાગના લોકોનું મન જીતી લીધું.

અને સામાન્ય રીતે જેવું થાય છે તેમ જ બધાને મન થયું કે એક નકલ પોતાની પાસે રાખીએ, આ પુસ્તકની નકલ શિક્ષકોને આપીએ, વગેરે. એ વખતે ફોટોકોપી આટલી સરળતાથી મળી શકતી નહોતી. બસ પુસ્તકાલયની એક માત્ર નકલથી જ અમે કામ ચલાવતા હતા. અરવિન્દ ગુપ્તાએ હાર ન માની. કેટલાક વર્ષ બાદ આઈડેકનો સંપર્ક કરી, મંજૂરી મેળવી તે પુસ્તકની નકલ વડે પુનામાં સુજીત પટવર્ધનની મદદથી હજાર નકલ છાપી દીધી. આ દરમિયાન ‘એકલવ્ય’ સંસ્થાએ ‘વિજ્ઞાન શું છે?’ નામના એક પ્રદર્શનમાં આ પુસ્તકના કેટલાક ભાગોમાંથી પોસ્ટર બનાવ્યા.

તેમ છતાં ભાષાની પણ સમસ્યા રહી. અંગ્રેજીમાં લખાયેલ આ પુસ્તકનો અમે મધ્યપ્રદેશ જેવા રાજ્યમાં બહુ સહેલાઈથી વધારે ફેલાવો કરી શક્યા નહીં. મોકો આપ્યો ‘ચક્રમક’ બાલ સામાયિકે. જો કે ઘણા લોકોએ કહ્યું કે આ પુસ્તક એક બાળ સામાયિક ને લાયક નથી. તેમ છતાં અમે નક્કી કર્યું કે આ પુસ્તકને ચક્રમકમાં તબક્કાવાર છાપવું. આનો એક લાભ એ થયો કે પુસ્તકનો સીધો અનુવાદ કરવાને બદલે તેમાં ભારતીય સંદર્ભ જોડીને રૂપાંતરણનું કાર્ય થઈ શક્યું. આ હતાઓ તૈયાર કરવામાં ચક્રમકના સાથીઓ, ખાસ કરીને રાજેશ ઉત્સાહી અને જયા વિવેકનો પ્રશંસનિય ફાળો રહ્યો.

વિચાર ફેલાતો ગયો. કેટલાક વર્ષોથી ખૂબ મહેનત કરીને ‘સમકાલીન દસ્તાવેજ’ કાઢતા લખનારોના પ્રશાન્ત કુમારે ચક્રમકના અંકો વાંચ્યા અને ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે આ બધા હતાઓને તે ભેગા કરી ‘સમકાલીન દસ્તાવેજ’ નો એક અંક તૈયાર કરવા માગે છે. આમ ૧૯૮૧માં હિન્દીમાં પહેલી વખત પુસ્તકના રૂપમાં ‘ખતરા:સ્કૂલ’ છપાઈ.

આ દરમિયાન અંગ્રેજીની નકલો ખલાસ થઈ ગઈ હતી. ગોવાના ‘અધર ઈન્ડિયા પ્રેસ’ વાળા કલોડ અને નારમા અલ્વારિસે અમને લખ્યું કે શું તેઓ હિન્દી રૂપાંતરનું પાછું અંગ્રેજી કરીને છાપી શકે ? ના પાડવાનો તો કોઈ સવાલ જ નહોતો. આમ આવો અંગ્રેજીમાં પણ અંક તૈયાર થયો.

આ દરમિયાન વળી હિન્દી રૂપાંતર પામેલ અંક પણ ખલાસ થઈ ગયો. ‘ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ’ના કે.કે. કૃષ્ણકુમાર તથા અભય કુમાર જા એ સુચન કર્યું કે ‘ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન’ સમિતિના ‘જન વાંચન આંદોલન’ કે જેની સાથે અરવિન્દ ગુપ્તા પણ જોડાયેલા છે તેના ઉપક્રમે હિન્દી સંસ્કરણ કાઢવામાં આવે. મારું સૂચન હતું કે થોડું મુખપૃષ્ઠ પણ બદલીએ. આપણા દેશની શાળા વ્યવસ્થામાં કેવળ વર્ગથી નહીં લિંગથી પણ બાળકો (કન્યાઓ) શાળા બહાર ધકેલાઈ જાય છે.

આમ આ આવૃત્તિ આ રીતે આપણી સામે આવે છે. આ સફર વર્તમાન મૂડીવાદી વાતાવરણ, જેમાં ‘બૌદ્ધિક સંપદા અધિકાર’ના નામે નફો કમાવાની રાજનીતિ ચાલી રહી છે તેને પડકારે છે. આટલા બધા સાથીઓની મહેનત અને આઈડેક જેવી સંસ્થાનું દર્શન, વર્તમાન શોષણ આધારીત મૂડીવાદી સમાજ વ્યવસ્થાની સામે એવો વિરોધ વ્યક્ત કરે છે જે અનેક જોરદાર લેખો અને ભાષણો કરતાં પણ વધારે અસરકારક લાગે છે - એવું મારું માનવું છે.

- વિનોદ રાયના

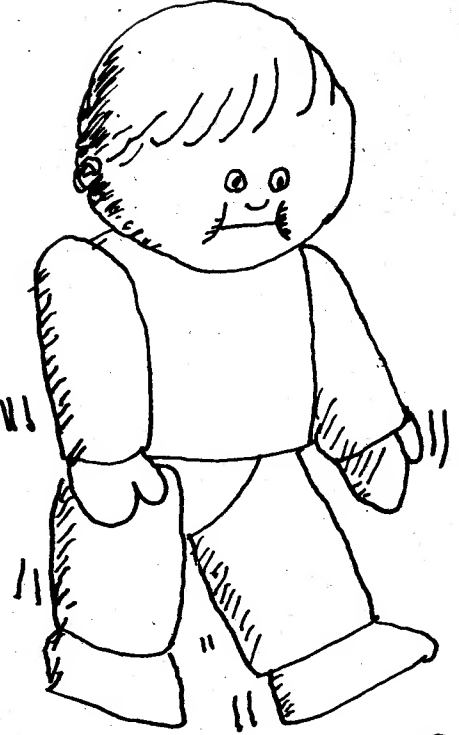
જો શીખવાડનાર એ છે કે જે બધું જાણે છે અને વિદ્યાર્થી એ છે કે જે કશું જાણતો નથી, તો પહેલા એ બીજાને ભણાવવું પડશે, આપવું પડશે, બીજેથી લઈ આવીને લાદવું પડશે અને પોતાની જાણકારીને બીજામાં આરોપિત કરવી પડશે. અને આ જાણકારી કે માહિતી તે વાસ્તવમાં અનુભવ પર આધારિત જ્ઞાન નથી, ઉધાર છે, માત્ર શાબ્દિક છે.

સમગ્ર શિક્ષણ વ્યવસ્થા જાણે બેંક હોય તેમ ચાલે છે, જેમાં જ્ઞાનની લેવડ દેવડ એ માત્ર વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ન હોય. માણસે માત્ર માહિતી કે જાણકારીની આપે - લે કરવાની જ ન હોય! જેમ વિદ્યાર્થી વધુ માહિતી કે જાણકારીની થાપણો પોતાની અંદર જમા કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની પોતાની આંતરિક ચેતના દબાતી જાય છે અને પોતાનામાં પડેલી સમાજ પરિવર્તનની સંભાવના તે ગુમાવતો જાય છે.

જેમ જેમ તે સમાજમાં ચાલતી વ્યવસ્થાઓને પડકાર્યા વિના સ્વીકારતો જાય છે, તેમ તેમ તે સમાજ વ્યવસ્થા નામના યંત્રનો એક પૂર્ણ બની જાય છે. પોતાની નિજતા તથા ક્ષમતાઓ ગુમાવતો જાય છે.

શિક્ષણ દ્વારા શું આપણે રીમોટ કન્ટ્રોલથી ચાલતા માનવ યંત્રો પેદા કરવા છે? આજે શું તેવું નથી થતું?

- પાઉલો ફેઈરના લખાણને આધારે

ગૃહકાર્ય

એક બાળકી

એક બાળકી શાળાએ નથી -

બકરી ચરાવે છે,

બળતણ ભેગું કરી લાવે છે,

પછી મા સાથે રસોઈ બનાવે છે.

એક બાળકી ચોપડીઓ ઉંચકી શાળાએ જાય છે -

સાંજે થાકેલી માંદલી ઘેર આવે છે,

તે શાળામાં મળેલું ગૃહકાર્ય

મા બાપ પાસે કરાવે છે.

બોજો પુસ્તકોનો હોય કે બળતણનો -

બંને બાળકીઓ વહન કરે છે.

પરંતુ બળતણથી ચૂલો સળગશે

ત્યારે પેટ ભરાશે -

બળતણ લાવનાર છોકરી તે જાણે છે.

પુસ્તકની વાતો ક્યાં કોઈને કામ લાગે છે ?

શાળાએ જતી છોકરી

સમજ્યા વગર ભણી લે છે.

બળતણ ભેગું કરવું, બકરી ચરાવવી

અને મા ને રસોઈમાં મદદ કરવી ,

જે ખરેખર ઘરકામમાં આવે છે

તેને આપણે ગૃહકાર્ય કહેતા નથી .

પરંતુ શાળામાંથી મળેલું લેસન -

ભલે કામનું ન હોય

ગૃહકાર્ય કહેવાય છે.

એવું ક્યારે થશે

જ્યારે પુસ્તકો ખરેખર ઘરકામ (ગૃહકાર્ય)થી જોડાશે ?

અને બળતણ ભેગું કરનાર બાળકીઓ પણ આવી

પુસ્તિકાઓ ભણશે!

-શ્યામ બહાદુર નમ્ર

ચાલોને, કંઈક કરીએ..... હાંશિયાની આ તરફ

‘એ લોકો’ કહે છે કે
આજે ‘બાલ દિવસ’ છે,
હા, ચારે બાજુ રંગબેરંગી ફુગ્ગા,
લીલાં પીળાં તોરણો,
ભાતીગળી મેળા
અને આસમાની ચગડોળ વચ્ચે
મીઠાઈ મમળાવતા
અને પીપરમીટ ચગળતા
ઘોડાંક રાતાં-ગુલાબી
ચહેરા દેખાય છે ખરા.....!
પણ તે કેટલાં?.....
આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં.
ક્યાં?.....
આમતેમ ક્યાંક હાંશિયા ઉપર,
અને તેય..... ફક્ત આજે જ;
આજનો જ દિવસ!
એક જ દિવસ!

જ્યારે હાંશિયાની અંદર તો..... ધુમાડિયા શહરોની આંધળી ગલીઓમાં વહેલી પરોઢે કાગળીયાં વીણતાં,
પારકાં જૂતાની ચકચકાટ સપાટી પર ભરબપોરે પોતાનું ઝામું ભવિષ્ય નિહાળતાં,
ભાગતી દોડતી ગાડીઓના બહેરા ચિત્કારો વચ્ચે મીઠાં ગીતોની ફેરી કરતાં,
ભારી-ગલ્લા ઉપર સવારથી મધરાત સુધી વારંવાર વિંછળતા-વિંછળતાં
છેક જ ધોવાઈ ગયેલાં કે છાપાની ચપોચપ ગડીઓમાં ચોપાઈ ગયેલા દિવસોને ફગાવતાં,
આ ગંધાતી ઉકરડા-સંસ્કૃતિના ખૂણેખાંચરે પોતાનું ખોવાયેલું બાળપણ ફેંફોસતા
ફિક્કા ભૂખરા રાખોડી ચહેરા જ જોવા મળે છે.....
અને પણ.....
ખનકતી છનકતી બંગડીઓ બનાવતાં નાનકડા હાથ અને આતશબાજીથી સદાયે અજાણી
છતાં દારૂખાનું બનાવતાં બનાવતાં ફૂંકી મારેલી માસૂમ જિંદગીઓ વિષે તો મેં છાપામાં જ વાંચ્યું છે!
.....અને ત્યાં..... કપાતાં જતાં જંગલોનાં ઝાડ પર ચડીને ગુંદર વીણતાં,
ઘરખૂણે પાંચીકાની ચાર દીવાલોમાં જિજીવી જિજીવીને છળી મરતાં,
પેટનો દુકાળિયો દાવાનળ સમાવવા ખિસકોલી શેકીને ખાઈ લેતાં ને તોય પાછાં ભૂખ્યાં ભડભડતા ચહેરા તો
મોડી રાતે ઘેન ભરી આંખો સામે, દૂરદર્શને ઠીકી બેસાડેલી પોપટીયા ડોકયુમેન્ટરીમાં જ જોયા છે.....
આજે અચાનક મને ઘેરીવળે છે એ ચહેરા અને મારા કેલેન્ડરને કાળો ધબ્બ ઓછાયો ગ્રસી લે છે.
પણ વરસો વરસ આમ એક પછી એક
આ કાળાં ગુલાબોને ડાઘરીનાં પાનાં વચ્ચે દબાવતાં રહેવાથી શું વળવાનું?.....
ચાલોને,
હાંશિયાની આ તરફ
ત્રણસોને પાંસઠેય દિવસ
એક સરખો
સોનેરી બાલદિન ઊગે એવું કંઈક કરીએ.....

- સરૂપ ધ્રુવ

ભય : શાળા !

વર્તમાન શિક્ષણ વિશે એમ કહેવાય છે કે :
થોડું ભણે તો કામ છોડે
ઝાડું ભણે તો ગામ છોડે.
શિક્ષણ અને સંસ્કારના નામે
આપણે વિદ્યાલયો ખોલીએ છીએ,
પરંતુ ભાવિ પેઢી
પ્રકૃતિ, સમાજ, કાર્ય અને પોતાની જાતથી
વિમુખ થતી જાય છે.

ભણેલાઓને નામે
સમાજમાં એક શોષક વર્ગ પેદા થયો છે.

ઈવાન ઈલિચ જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તો
વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાને
'અસામાજિક પ્રવૃત્તિ' કહે છે.
કારણ ?
કારણ એ જ કે આ શિક્ષણ વ્યવસ્થા
શોષણ આધારિત સમાજ રચના
ટકાવી રાખવામાં
મહત્વનો ફાળો આપે છે.
શોષણનું વિષયક તેના થકી ચાલુ રહે છે.

શું આ સાચું નથી ?
ગરીબ અને તવંગર માટે જૂદી જૂદી શાળાઓ
શાળા બહાર ધકેલાઈ જતાં લાખો કરોડો બાળકો
શિક્ષણ ક્ષેત્રનું બેશરમ રીતે થયેલું વ્યાપારીકરણ, ખાનગીકરણ
શિક્ષણ વ્યવસ્થામાંથી શ્રદ્ધા ગુમાવી બેસતાં વાલીઓ
અને વિદ્યાર્થીઓને તો કોણ પૂછે છે
- તમારે શું અને કેવી રીતે શીખવું છે ?
અહીં તંત્ર છે, તત્ત્વ નથી.

ત્યારે કરીશું શું ?
આખરે તો
શિક્ષણ એ જ સમાજ પરિવર્તન માટેનું
એકમાત્ર સાધન છે.
કોઈ રામબાણ ઈલાજ આપણી પાસે નથી.
તે તો આપણે જ શોધવો પડશે.
આ પુસ્તક શિક્ષણમાં રસ ધરાવનારા
દરેકે વાંચવું જ રહ્યું.
શિક્ષણ વ્યવસ્થા પાછળ રહેલા
છુપા પડયંત્રને તે ખુલ્લું પાડે છે.
શું તમે તે યંત્રના એક ભાગ છો ?
તેમાંથી મુક્ત થવા ઈચ્છો છો ?

- રાજુ દીપ્તિ